



T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ (1876-1909) İLK VE
ORTAÖĞRETİM KURUMLARINDA MÜFREDAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Taner HAFIZOĞLU

ŞANLIURFA - 2014



T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ (1876-1909) İLK VE
ORTAÖĞRETİM KURUMLARINDA MÜFREDAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Taner HAFIZOĞLU

Danışman:
Prof. Dr. Kasım ŞULUL

ŞANLIURFA - 2014

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda, 125226004 numaralı Taner HAFIZOĞLU'nun hazırladığı "II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ (1876-1909) İLK VE ORTAÖĞRETİM KURUMLARINDA MÜFREDAT" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 10/01/2014 tarihinde, saat 10.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

10/01/2014



(Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Kasım ŞULUL



Üye
Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ



Üye
Prof. Dr. Abdurrahman ELMALI

Bu Tezin İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.



Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü


18.03.2014

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Enstitünüz İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum “II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ (1876-1909) İLK VE ORTAÖĞRETİM KURUMLARINDA MÜFREDAT” konulu tezdeki bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

10/01/2014



Taner HAFIZOĞLU

YAZIŞMA ADRESİ:

Veysel Karani mh. Tandoğan cd. Kaplan Apt. 30/5
Şanlıurfa

Tlf. (0505) 268 97 68

ÖNSÖZ

Toplumun ayakta tutan ve onun geleceğini belirleyen en temel dinamik hiç şüphesiz eğitim ve öğretimdir. Geçmişten tevarüs edilen kültür ve medeniyetin gelecek kuşaklara taşınmasında çok önemli bir yere sahip olan eğitim ve öğretim aynı zamanda toplumun bütün katmanlarını etkileyen bir mekanizmadır. Dolayısıyla, ancak çağın gereklerine uygun bir şekilde planlanırsa kendinden beklenen bu fonksiyonu icra edebilir.

Osmanlı Devleti'nin ilerlemesinde eğitim öğretim kurumlarının katkıları inkâr edilemez bir gerçektir. Aynı şekilde devletin gerilemesinde medreselerin çağın şartlarına uygun olarak kendilerini yenileyememiş olmalarının etkisi de büyüktür.

Osmanlı Devleti'nin hatta yakın çağ Türk tarihinin en çok tartışılan şahsiyetlerinden birisi hiç şüphesiz Sultan II. Abdülhamid Han'dır. Osmanlı tarihinin en önemli eğitim öğretim yatırımlarının yapıldığı, cumhuriyeti kuran kadroların yetiştiği II. Abdülhamid dönemi, üzerinde daha fazla çalışılması gereken bir devredir.

Bu çalışmada, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) ilk ve ortaöğretim kurumlarında uygulanan müfredatın kaynaklara dayalı olarak tespiti ve incelenmesini, eğitim öğretim alanında yapılan yeniliklerin kendinden önceki dönemlerle mukayesesini bir bütün olarak ele almaya çalıştık. Bu bağlamda hangi derslerin hangi yaş gruplarında ve nasıl bir yoğunlukta okutulduğu belgeler ışığında ortaya konularak dönemin eğitim anlayışı hakkında bir fikir vermeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda İslâm eğitim öğretim tarihini Hz. Peygamberden başlayarak süreç içerisinde bir bütün olarak ele almaya çalıştık. Özellikle zaman içerisinde yaşanan istihale ve inkişafı ortaya koymaya gayret ettik. Buna bağlı olarak II. Abdülhamid dönemi ilk ve orta öğretim kurumları müfredatının önceki dönemlerle benzerlikleri, farklılıklarının tespiti ve bu dönemde yapılan yenilikler ortaya konmaya gayret edilmiştir.

"II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) ilk ve ortaöğretim kurumlarında müfredat" adını taşıyan bu tez bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Hz. Peygamberden itibaren Osmanlıya kadar Anahatlarıyla eğitim öğretim

tarihi incelenmiş, bu vetire içerisinde meydana gelen eğitim kurumlarına kısaca temas edilmiş ve bunların ders programları hakkında özlü malumat verilmiştir.

İkinci bölümde, II. Abdülhamid dönemine kadar Osmanlıdaki eğitim kurumlarından; saray mektepleri, askeri okullar, sıbyan okulları ve nihayet medreseler hakkında malumat verilmiş ve buralarda okunan derslerle müfredat programları hakkında bilgi verilmiştir. Bu dönemde eğitim öğretimle ilgili yapılan düzenlemeleri ve meydana getirilen kurum ve kuruluşları da ele almaya çalıştık. Osmanlı dönemi eğitimini Tanzimat öncesi, sonrası ve bu ikisi arasında bir geçiş devresi olarak kabul edilebilecek eğitimde ilk yenileşme hareketleri dönemi olmak üzere üç ana başlık altında inceledik. Tanzimata kadar medreseler çok güçlü bir eğitim kurumu olarak varlıklarını sürdürürken, tanzimattan sonra medreselerin yerine yeni okulların kurulmasıyla mektep devri denen bir dönem başlamış ve medreseler eski güçlerini kısmen yitirmişlerdir.

Üçüncü ve son bölümde ise, II. Abdülhamid dönemi ilk ve ortaöğretim kurumlarının müfredat programları ve eğitimle ilgili yapılan düzenlemeler ele alınmıştır. İbtidai mektepler, rüşdiyeler, idadiler ve sultanîler hakkında bilgi verilmiş ve bunların ders programları belgeler ışığında dile getirilmiştir.

Kaynak taraması yaparken öncelikle II. Abdülhamid ve dönemi olmak üzere Osmanlı eğitim öğretim tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar titiz bir şekilde taranmış, özellikle II. Abdülhamid döneminde çıkarılan maarif salnameleri dikkatli bir şekilde incelenmiştir. Aynı şekilde İslâm eğitim öğretim kurumları ile ilgili yapılan çalışmalar da dikkatli bir şekilde gözden geçirilmiştir.

Konu seçiminden başlamak üzere çalışmamın tüm aşamalarında destekleriyle hep yanımda olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Kasım ŞULUL'a, çalışmam esnasında fikirlerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ ve Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AKPINAR'a şükranlarımı sunarım.

Taner HAFIZOĞLU

Şanlıurfa-2014

İÇİNDEKİLER

| | |
|--|------|
| ÖNSÖZ..... | IV |
| İÇİNDEKİLER..... | VI |
| KISALTMALAR..... | VIII |
| TABLO LİSTESİ..... | IX |
| ÖZET..... | XI |
| ABSTRACT..... | XII |
| GİRİŞ..... | 13 |
| BİRİNCİ BÖLÜM..... | 19 |
| 1.1. OSMANLIYA KADAR ANA HATLARIYLA İSLÂM EĞİTİM ÖĞRETİM TARİHİ..... | 19 |
| 1.1.1. Medrese Öncesi Dönem..... | 19 |
| 1.1.1.1. Küttâb/ Mektep..... | 19 |
| 1.1.1.2. Mescid/Cami..... | 20 |
| 1.1.1.3. Kitapçı Dükkânları..... | 22 |
| 1.1.1.4. Ulema Evleri..... | 23 |
| 1.1.1.5. Saraylar..... | 24 |
| 1.1.1.6. Edebiyat Salonları..... | 24 |
| 1.1.1.7. Badiye/Çöl..... | 25 |
| 1.1.1.8. Kütüphaneler..... | 26 |
| 1.1.2. Medrese Dönemi..... | 26 |
| 1.2. OSMANLIYA KADAR ANA HATLARIYLA İSLÂM EĞİTİM ÖĞRETİM KURUMLARINDA MÜFREDAT..... | 28 |
| 1.2.1. Mektep..... | 28 |
| 1.2.2. Mescid/Cami..... | 29 |
| 1.2.3. Medrese..... | 29 |
| İKİNCİ BÖLÜM..... | 30 |
| 2.1. OSMANLI DÖNEMİNDE ANA HATLARIYLA EĞİTİM ÖĞRETİM TARİHİ..... | 30 |
| 2.1.1. Tanzimat Öncesi Dönem..... | 30 |

| | |
|--|------------|
| 2.1.1.1. Saray Mektepleri | 30 |
| 2.1.1.2. Askeri Mektepler | 31 |
| 2.1.1.3. Sivil (Halk) Mektepleri | 31 |
| 2.1.1.3.1. Sıbyan Mektepleri | 32 |
| 2.1.1.3.2. Medreseler | 36 |
| 2.1.2. Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Dönemi | 40 |
| 2.1.3. Tanzimat Sonrası Dönem | 43 |
| 2.2. OSMANLI DÖNEMİNDE ANA HATLARIYLA MÜFREDAT | 51 |
| 2.2.1. Sıbyan Mekteplerinde Müfredat | 51 |
| 2.2.2. Medreselerde Müfredat | 55 |
| ÜÇÜNCÜ BÖLÜM | 57 |
| ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM | 57 |
| 3.1. DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ | 57 |
| 3.2. EĞİTİM ÖĞRETİM ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR VE YENİLİKLER | 59 |
| 3.2.1. İlköğretim | 60 |
| 3.2.2. Ortaöğretim | 70 |
| 3.2.2.1. Rüşdiye Okulları | 70 |
| 3.2.2.2. İdâdî Okulları | 79 |
| 3.2.2.3. Sultanîler | 85 |
| 3.3. DERS PROGRAMLARI | 90 |
| 3.3.1. İbtidai Mektepler | 90 |
| 3.3.2. Rüşdiyeler | 95 |
| 3.3.3. İdâdîler | 98 |
| 3.3.4. Sultanîler | 103 |
| SONUÇ | 108 |
| KAYNAKÇA | 110 |
| EKLER | 114 |
| KRONOLOJİ | 116 |

KISALTMALAR

a.s. : Aleyhi's-Selam, Aleyhi's-Salatü ve's-Selam

b. : Bin/İbn: (oğlu)

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

d. : Doğum tarihi

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

h. : Hicri

m. : Miladi

ö. : Ölüm Tarihi

S. : Sayı

s. : Sayfa

eş-Şâmile : el-Mektebetü'ş-Şâmile: Tefsîr, hadîs, siyer, tabakât, buldân ve benzeri otuz iki farklı alanda yüzlerce cilt kitaptan oluşan ve erişimi ücretsiz olan bir bilgisayar programıdır. Genelde tarayıcı (scanner) kullanılarak bilgisayar ortamına aktarıldığı için metinlerde hatalar oluşmuştur. Bu nedenle metinler mütalaa edilirken dikkatli olunmalıdır: Bkz. <http://www.shamela.ws/>

thk. : Tahkik

ts. : Tarihsiz

TABLO LİSTESİ

| | |
|---|----|
| Tablo 1: Düzeylerine ve okutulan kitaplara göre medrese programı..... | 56 |
| Tablo 2: 1887 tarihine kadar İstanbul'daki okulların cemaatlere göre dağılımı..... | 63 |
| Tablo 3: 1886 tarihinde İstanbul'daki İslâm sıbyan okullarının semtlere göre dağılımı | 64 |
| Tablo 4: 1892-1893 istatistiklerine göre vilayetlerdeki usûl-i atîka ve usûl-i cedîde okullarının sayısı..... | 67 |
| Tablo 5: II. Abdülhamid'in 1877-1893 tarihleri arasında İstanbul dışındaki "emlâk-i humâyunda" yaptırdığı iptidaî okullar | 68 |
| Tablo 6: 1905-1906 ders yılında, usûl-i cedîde üzere öğretim yapan iptidai okulların vilâyetlere göre dağılımı | 69 |
| Tablo 7: 1901-1902 ders yılında vilayetlerdeki tüm mekteplere giden öğrencilerin vilayet nüfusuna oranı..... | 70 |
| Tablo 8: 1876'da İstanbul'daki rüşdiyelerin talebe ve öğretmen sayıları..... | 73 |
| Tablo 9: 1876'da Vilâyetlerdeki rüşdiyeler ve talebe sayıları..... | 74 |
| Tablo 10: 1877-1909 yılları arasında İstanbul'daki rüşdiyelerin yıllara göre öğretmen ve öğrenci sayıları..... | 76 |
| Tablo 11: 1898-1899'da Vilayetlerdeki Rüşdiye ve öğrenci sayıları | 77 |
| Tablo 12: II. Abdülhamid devrinde yapılan rüşdiyelerin bölgelere göre dağılımı..... | 78 |
| Tablo 13: 1293 Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Salnamesine göre İstanbul'daki idâdîler | 82 |
| Tablo 14: II. Abdülhamid devri sonunda bütün İmparatorlukta resmî idâdîler | 84 |
| Tablo 15: II. Abdülhamid devri sonunda müstakil sancaklardaki idadiler | 84 |
| Tablo 16: II. Abdülhamid devri sonunda Husûsi idâdîler..... | 84 |
| Tablo 17: 1321 Maârif salnamesine göre taşradaki idâdî ve talebe sayıları | 85 |
| Tablo 18: 1301 Suriye vilâyeti salnamesine göre şehir iptidaîlerinde okutulan derslerin sınıflara göre dağılımı..... | 90 |
| Tablo 19: 1893 tarihinde çıkarılan yönetmeliğe göre Dersaâdet ve Kasabât İptidâi Mekteplerine mahsus program | 91 |
| Tablo 20: 1893'te 4 yıllık Taşra Köy Mekteplerinde uygulanan program..... | 92 |

| | |
|---|-----|
| Tablo 21: 1892 tarihinde, İstanbul ve kasaba iptidai mekteplerinde uygulanan ders programı | 92 |
| Tablo 22: 1892 tarihinde köy ilkokullarında uygulanan ders programı | 93 |
| Tablo 23: 1898 yılına ait İstanbul ve kasaba erkek ve kız iptidaiye mekteplerinin müfredat programı | 93 |
| Tablo 24: 1900 yılına ait Köy İbtidai Mekteplerine mahsus program..... | 94 |
| Tablo 25: Maarif Nazırı Haşim Paşa zamanında, 1904'te tüm İptidai Mektepler için hazırlanan ders programı..... | 94 |
| Tablo 26: 1898 yılına ait İbtidai ve Rüşdiye sınıflarından oluşan ve tahsil müddeti altı sene olan kız rüşdiyelerine mahsus ders programı | 96 |
| Tablo 27: 1316 Maarif Salnamesine göre 1898 yılına ait Umum Mekatib-i Rüşdiyede okunacak haftalık ders programı | 97 |
| Tablo 28: 1883-1884'de Şam rüşdiyesinin ders programı | 97 |
| Tablo 29: 1898 yılına ait Umum Mekatibi Rüşdiye ve İdadiyede okunacak haftalık ders programı..... | 99 |
| Tablo 30: 1899 yılına ait Umum Mekatibi Rüşdiye ve İdadiyede okunacak haftalık ders programı..... | 100 |
| Tablo 31: Beş yıllık sancak nehârî (gündüzlü) idadilerin ders programı..... | 101 |
| Tablo 32: Yedi yıllık leylî (yatılı) idadilerin haftalık ders programı..... | 102 |
| Tablo 33: 1900 yılına ait Mekteb-i Sultanî Türkçe ders programı | 104 |
| Tablo 34: 1900 yılına ait Mekteb-i Sultanî Fransızca ders programı | 105 |
| Tablo 35: Beyrut Mekteb-i Sultanîsi ders programı | 107 |
| Tablo 36: 1900 yılına ait Aşiret Mektebi ders programı..... | 114 |
| Tablo 37: 1898 yılına ait Kız Sanayi Mektepleri ders programı | 115 |

ÖZET

Bu tezimizde II. Abdülhamid dönemi ilk ve orta öğretim kurumlarında uygulanan müfredatın önceki dönemlerle benzerlikleri, farklılıklarının tespiti ve yapılan yeniliklerin ortaya konması amaçlanmıştır. Bu bağlamda hangi derslerin yaş gruplarına göre nasıl bir yoğunlukta okutulduğunun tespitine çalışılmıştır.

Ayrıca eğitim öğretim alanında yapılan yeniliklerin tespiti ile dönemin eğitim anlayışı hakkında bir kanaate ulaşılmaya çalışılmıştır.

Abdülhamid döneminde uygulanan müfredatlarda dikkat çeken en önemli hususlardan biri, din ve ahlak derslerinin saatlerinin artırılmış olmasıdır. Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniye dersleri hemen her sınıf düzeyinde müfredatlara girmiştir. Yine bu dönemde fen derslerine gereken önemin verildiği görülmektedir. Ayrıca günlük hayatta lazım olacak derslere müfredatlarda yer verilmiştir.

Bu dönemde ders programlarının sık sık değiştiği görülmektedir. Bu değişiklik programları bazen olumlu bazen de olumsuz etkilemiştir.

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamid, eğitim, öğretim, müfredat, ilköğretim, ortaöğretim.

ABSTRACT

This thesis, examines the curriculums of the primary and the secondary schools during the term of II. Abdulhamid focusing on the innovations, similarities and differences between his and previous eras. It also studies the courses which were available to the different age groups in order to find out educational approaches in this particular period.

This work has underlined that the time allocated to the religious and moral courses were increased in the period under study and that the curriculum contained the Holy Quran and religious sciences at all levels. It has been found out that science and the courses involving daily life practice were part of the curriculum. It has also been underscored that timetables were often changed which had negativ and positive effects.

Key Words: II. Abdulhamid, education, teaching, curriculum, primary school, secondary school.

GİRİŞ

Eğitim ve öğretim, İslâm'ın üzerinde ciddiyetle durduğu en önemli konulardan biridir. Kur'an-ı Kerîm, ilk ayeti kerîmesiyle okumayı emrederken, Hz. Peygamber (a.s.) da: *إِنَّمَا بُعِثْتُ مُعَلِّمًا* "ben bir muallim olarak gönderildim" buyurmak suretiyle kendini bir öğretmen olarak tarif etmektedir.¹ Hz. Peygamber'in öğretmek istediği, İslâm'ın öğretilmesi meselesidir.²

Kur'an-ı Kerîm, "Deki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (ez-Zümer, 39/9); "Bilmiyorsanız bilene sorunuz" (en-Nahl,16/43) gibi ayet-i kerîmelerle ilmi ve araştırmayı teşvik etmiştir. İslâm dünyasındaki öğretim hayatı üzerinde mühim rol oynayan Kur'an-ı Kerîm, nazil olan ilk ayetleriyle dikkatlerimizi okuma-yazmaya çekmektedir: "Yaratan Rabbinin adıyla oku. İnsanı yapışkan bir hücreden yaratan. Oku, Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Kalemle yazmayı öğretendir. İnsana bilmediklerini öğretendir" (el-Alak, 96/1-5).³

Kur'an-ı Kerîm, ilk inişinden itibaren okumak, yazmak, kalem, kâğıt (kırtas) ve kitap gibi bilgi tespit ve nakil araçlarından büyük bir teşvik, övgü ve emirle bahsetmiştir. Hatta Kur'an-ı Kerîm, bazı surelerin başında vurgulu yemin üslubu ile dikkatleri etkin bir şekilde bilgi kayıt ve nakil araçlarına çekmiştir. Kur'an-ı Kerîm, kendisine el-Kur'an, el-Kitap isimlerini vermiştir ki bu, onun hem okunan hem de yazılan bir vahiy olduğunu bildirmektedir. Yine inen bu ilk ayetler insanın doğası itibariyle cahil olduğuna, öğrenmekle bilgi sahibi olacağına işaret eder.⁴

Medine'ye hicret edildikten sonra, Hz. Peygamber'in (a.s.) hemen bir mescid inşa ettiği ve burada namaz için bir yerin tahsis edilmesinden sonra ikinci bir bölümün eğitim ve öğretim faaliyetlerine ayrıldığı (suffa), üçüncü bir kısmın da Hz. Peygamber'in (a.s.) ailesi için yapıldığını biliyoruz. Bu bölümlerden biri olan suffa, İslâm âleminin ilk eğitim öğretim kurumu olmuştur. Bizzat Hz. Peygamber (a.s.)

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mace, *Sünen-i İbn Mace*, Tahkik, Muhammed Fuad Abdülbakî, 1952, c. I, s. 83 (eş-Şamile).

² Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, Kayhan Yayınları, 1991, s. 217-218.

³ Suat Yıldırım, *Kur'an'ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, İstanbul, 1998.

⁴ Kasım Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber (a.s.) Devri Kronolojisi (tahlil ve tenkit)*, ilaveli 3. Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011, s. 282.

burada dersler veriyordu.⁵ Çünkü İslâm'da Peygamber (a.s.) ilk muallimdi. Öğreten o, inandıran o, yürüten o idi.⁶ Hz. Peygamber (a.s.) bu uygulamasıyla, toplumu şekillendirmenin ve sosyal bünyede bir reform meydana getirmenin ancak eğitim ve öğretimle mümkün olabileceğini ortaya koymuştur.

Hz. Peygamber (a.s.) mescidin bir eğitim merkezi olmasını arzu ediyordu. Bunun için, Mescid-i Nebevî'de "Suffa" denilen okulu ihdas ediyor ve bu okulda, kendisine yardımcı olmaları için Ubade b. Samit, Mus'ab b. Umeyr, Ebân b. Said b. As ve Ebu Ubeyde b. Cerrah'ı Kur'an muallimi olarak görevlendiriyorlardı. Abdullah b. Said b. As hattat idi. Hz. Peygamber (a.s.) tarafından "hikmet muallimi" olarak tayin edilmişti.⁷ Ayrıca Resulullah (a.s.) tarafından Amr b. Hazm b. Zeyd el-Ensari, Attab b. Esîd, Muaz b. Cebel, Râfi b. Malik el-Ensari ve Useyd b. Hudeyr gibi güzide sahabiler Kur'an öğretmeni olarak değişik beldelere gönderilmişlerdir.⁸

Hz. Peygamber'in (a.s.) okuma ve yazmaya verdiği önem şu hadise ile daha iyi anlaşılabilir: Bedir harbinde harp esiri olarak karşı taraftan ele geçen her bir kimse için 4.000 dirhem fidye-i necat (kurtuluş akçesi) takdir edilmişti. Bunların okuma yazma bilenlerinden her biri, Medineli on müslüman çocuğa bunu öğretmek karşılığında hürriyetlerine kavuşabileceklerdi. Zeyd b. Sabit de bunlardan okuma yazma öğrenen Ensar çocuklarından biridir. Hz. Peygamber (a.s.) bir yandan bilenlerin bildiklerini saklamayıp hemen yaymasını emrederken, bir yandan da ihtiyaç duyulan mahal ve bölgelere öğretmenler gönderiyordu.⁹

O'nun (a.s.) idari vazifeler için tercihi de daima iyi yetişmiş kimseler üzerinde kendisini göstermiştir. Kur'an-ı Kerîm'i daha iyi bilenler, diğer yanda pek yaşlı kimseler bulunsun bile bütün bu gibi kimselere tercih edilmiştir.¹⁰

Hz. Peygamber'in (a.s.) Mescid-i Nebevî' de açtığı bir okul olan Suffa'da toplanan talebeler, esas itibariyle Kur'an-ı Kerîm ile meşgul oluyorlardı ki bunlara

⁵ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012, s. 11-12.

⁶ Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1997, s. 64.

⁷ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 219; Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, Beyan yayınları, 2013, s. 60.

⁸ Muhammed Abdülhay el-Kettâni, *et-Terâtibü'l-İdâriyye, Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel, İstanbul, İz Yayıncılık, 1990, c.1, s. 122-126.

⁹ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 219.

¹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Ankara, 2003, c. 2, s. 772.

kaarî denir.¹¹ Muhtemelen Medineli müslümanlar, öğrenim için gündüz gelir, gece evlerine dönerlerdi. Suffa'da evi olmayan fakir sahabeler barınıyordu. Suffa'da yetişenler, müslüman olan kabilelere Kur'an-ı Kerîm'i öğretmek için gönderilirdi. Bazen dört yüz, beş yüz civarında bir sayıya ulaşan Suffa ashabının sayısı, evlenme, ölüm ve sefere çıkma gibi sebeplerle bazen artar bazen eksilirdi.¹²

Hz. Peygamber (a.s.) bir taraftan getirmiş olduğu evrensel mesajları tebliğ ediyor, diğer taraftan da hak dini kabul edenlere yeni dinin esaslarını öğretiyordu. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) hem devlet başkanı yani siyasi bir lider ve komutan, hem de peygamberliğinin ayrılmaz bir buudunu teşkil eden dini bir önderdi. Hz. Peygamber (a.s.) bütün bu görevleri en zirvede temsil etmiş ve yürütmüştü.

Hz. Peygamber'den (a.s.) sonra Hulefa-i Raşidin sırası ile onun yerini doldürmüşlardı. Bu sırada devletin bünyesi genişledi ve yeni din diyardan diyara, memleketten memlekete yayıldı. Böylece halka din işlerini öğretme sorumluluğu âlimlere geçti. Bu çığırı bizzat Hz. Peygamber'in (a.s.) kendisi başlatmıştı. O (a.s.), fetihten sonra Mekke'den dönüşünde henüz müslüman olanlara yeni dinin esaslarını öğretmesi için Muaz b. Cebel'i orada bırakmıştı. İslâm devletinin sınırları fetihlerle genişleyince Hz. Ömer sırf bu vazifeyi yerine getirmeleri için, sahabenin âlimlerinden Abdullah b. Mes'ud'u (v. 32/652) Kûfe'ye, Ebu Musa el-Eş'ari'yi (v. 42-44/662-664) Basra'ya göndermiştir.¹³

Emeviler idareyi ele alınca sadece siyasi hükümdar durumuna geldiler. Böylece hükümet merkezi de dâhil talim ve irşat sorumluluğunu âlimler üzerlerine aldılar. Ancak bu muallimler üzerlerine aldıkları bu işe devlet tarafından tayin edilmiş değillerdi. Onu sadece Allah rızası için yerine getiriyorlardı. Mescitte kendilerine ayrılmış olan yerlerini alarak oraya oturuyor, çevrelerinde halka olan insanlar da onların bilgi ve kültürlerinden istifade ediyordu. Hükümetin öğretime el atması, idarecilerin muayyen bir konunun okutulmasını istedikleri ya da hükümetin öğretim müesseseleri kurup oralara muntazam ücretler alan müderrisler tayin ettikleri zamandan itibaren başlamıştır.¹⁴

¹¹ Hamidullah, s. 770.

¹² Şulul, *Hz. Peygamber (a.s.) Devri Kronolojisi*, s. 150.

¹³ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Tercüme, Ali Yardım, İstanbul, Damla yayınevi, 1983, s. 210-211.

¹⁴ Çelebi, s. 211-212.

Abbasiler Bağdat'ta Beytü'l-Hikme'yi kurunca, tercüme, istinsah ve idari işleri yürütmek üzere oraya seçkin âlimler tayin etmiş ve onlara cömertçe maaş ve ücret bağlamışlardı. Buna karşılık da halifeler Beytü'l-Hikme üzerinde tam söz sahibi olmuşlardır. Fatımîlerin Kahire'de inşa ettikleri öğretim müesseselerinde de devletin el atışı açıktan açığa kendini gösterir. Onlar, öğretim konusu olarak özellikle dini yönü seçmiş ve iktidarın benimsediği mezhebin propagandasını yaymak için de seçilmiş adamlarını idarenin başına getirmişlerdir.¹⁵

Hz. Peygamber'in (a.s) *إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ* "Âlimler, Peygamberlerin varisleridir"¹⁶ ve *مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ* "Allah bir kimsenin hayrını dilerse, onu dine fakih yapar"¹⁷ gibi hadis-i şerifleri en başından beri ilme ve ilim adamlarına büyük rağbet gösterilmesine neden olmuş, halkın da ilim meclislerine teveccühünü artırmıştı. Böylece birçok mescitte bir tane değil çok sayıda ders halkası teşekkül etmişti. Bu halkaların her birinden, ders veren müderrislerin ve talebelerin sesleri yükseliyor, muhtelif halkalardan yükselen sesler birbirine karışıyordu. Bu haliyle mescitte hem namazın, hem de tedrisatın birlikte yürütülmesinin güçlüğü ortaya çıkmış bulunuyordu.¹⁸

İslâm eğitim öğretim sistemi, Hz. Peygamber'in (a.s.) misyonuyla birlikte doğmuş, değişen ve gelişen şartlara bağlı olarak çeşitli merhaleler geçirmiştir.¹⁹ Buna paralel İslâm ülkelerinde değişik eğitim öğretim müesseseleri kurulmuştur. H.459 (m.1066-67) senesi, İslâm eğitim öğretim tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu yılda, Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizamülmülk'ün (ö.485/1092) inşa ettirdiği medreseler manzumesinin en önemlisi ve bu bakımdan belki de ilki Bağdat'ta açılmıştır.²⁰

Tarihçiler ne zaman İslâm eğitim öğretim sahasıyla ilgili bir çalışma yapsalar bu medresenin ününü zikretmeden geçemezler. Bu ilginin sebebi, onun batı

¹⁵ Çelebi, s. 213-214.

¹⁶ Muhammed b. İsa b. Dahhak et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, Beyrut, 1998, c.4, s. 346 (eş-Şamile).

¹⁷ Muhammed b. İsmail el-Buharî, *Sahih-i Buharî*, h.1422, c. 1, s. 24; Müslim b. Haccac Ebu'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nişaburî, *Sahih-i Müslim*, Beyrut, ts., s. 718 (eş-Şamile).

¹⁸ Çelebi, s. 108.

¹⁹ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, Tercüme, Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012, s. 201.

²⁰ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 220.

âlemindeki müesseseleşmiş eğitim öğretim organizasyonundan uzun süre önce ortaya çıkmış olmasıdır.²¹

Bu başlangıçtan sonra Selçuklularda medreseler gelişmiş ve ülkenin her tarafına yayılmıştı.²² Selçuklularda, her isteyen istediği yaşta öğrenci olabiliyordu. Öğrenciler burslu idi ve medreselerde barınırlardı. Bağdat'ta 6.000 öğrencinin okuduğu kaynaklarda ifade edilir. Nişabur medresesi müderrisi Cüveynî'nin (ö. 1085) derslerini 400'e yakın öğrenci dinliyordu.²³

Müderrisler, derslerini takip eden fakir talebeleri kollamış ve onların, kurulan zengin vakıflardan büyük ölçüde istifade etmelerini sağlamışlardır. Bu uygulamalar, İslâm âlemindeki öğretimin gelişmesinde mühim rol oynamıştır. İmam Şafii, annesinin kucağında yetim kalmıştı. Önce mescitteki derslere devam etti, daha sonra İmam Malik'le tanıştı. İmam Malik onun bütün ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bu sayede dört imamdan biri oldu. İmam Ebu Yusuf'a Ebu Hanife'nin kese kese para vererek ihtiyaçlarını gidermesi ve bütün masraflarını üzerine alması bu konuya verilecek güzel bir örnektir. Fakir öğrencilerin ilim tahsil etme fırsatı medreselerle birlikte daha geniş ve şümüllü olmuştur. Zira varlık ve konforun sağladığı imkânlar, zengin talebeyi çoğu zaman ilim yolunda fedakârlığa katlanmaktan alıkoymuştur. Fakir talebeye gelince, normal ihtiyacı karşılandığında onu meşgul edecek başka bir sebep yoktur. Aksine onu, içinde bulunduğu eksiklikleri ilimle tamamlamaya, mevki ve şerefi onunla elde etmeye teşvik etmiştir. Bu sebeple medrese kurucuları, fakir talebelerin yaşayışını kolaylaştırmak için büyük bir titizlik göstermişlerdir.²⁴

Nizamülmülk bunların öncüsüdür. O kendi medreselerinde herkesin öğrenim yapabilme hakkına sahip olduğunu ve istisnasız bütün talebeye dersin karşılıksız verileceğini ilan etmişti. Üstelik herkese şamil parasız öğrenimin yanında, ayrıca muhtaç talebelere muntazam burs da bağlamıştı. Bağdat Nizamiyesinde aralarında memleketin en ileri gelenlerinin çocukları ile en fakir aile çocuklarının da bulunduğu altı bin talebe eğitim öğretim yapıyordu. Bunların hepsi de parasız öğrenim

²¹ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, Tercüme, Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007, s. 203-204.

²² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, 3. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, s. 51-52.

²³ Akyüz, s. 55.

²⁴ Çelebi, s. 300-301.

görüyorlardı. İmam Gazali ve kardeşi Ahmed, sağlanan bu geniş imkândan yararlanan talebelerdendi.²⁵

Nureddin Zengi de aynen Nizamülmülk'ün yolunda yürümüş, Şam'da pek çok medrese kurmuş, talebe ve müderrislerin rahat bir hayat sürmelerini sağlayan zengin gelirli vakıflar tahsis etmiştir. Mısır'da, Selahaddin Eyyubi aynı şeyi yapmıştır.²⁶

Osmanlılara mirasını devreden Anadolu Selçuklu Devleti'nde ise bütün şehirlerde her biri ilim kaynağı olan, zengin vakıflarla desteklenmiş muhteşem medreseler inşa edilmiştir.²⁷

Osmanlı'nın yükselme dönemleri aynı zamanda eğitimde zirve olduğu dönemlerdir. Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri buna örnektir. İbn Haldun'un nazariyesine göre her yükselme bağrında düşüşü de barındırır. İslâm eğitim öğretim tarihinin olduğu kadar Osmanlı dönemi eğitim ve öğretiminin de en önemli dinamiği olan medreseler kendilerini çağın şartlarına göre yenileyemeyince, kendileriyle beraber bütün bir toplumu da olumsuz etkilemişlerdir.

²⁵ Çelebi, s. 301.

²⁶ Çelebi, s. 302.

²⁷ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri, -XIX. Asır-,* 2. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2012, s.18.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. OSMANLIYA KADAR ANA HATLARIYLA İSLÂM EĞİTİM ÖĞRETİM TARİHİ

1.1.1. Medrese Öncesi Dönem

İslâm'da medrese, eğitim öğretim kurumlarının en önde gelenidir. Medresenin bu merkezi konumu nedeniyle, İslâm'ın diğer eğitim öğretim kurumları, medrese öncesi ve medrese sonrası şeklinde iki döneme ayrılabilir.²⁸ Yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber'in (a.s.) misyonuyla birlikte ortaya çıkan eğitim öğretim faaliyetleri, medrese öncesi dönemde farklı mekânlarda icra edilmiştir. Bu kurumlarını kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1.1.1.1. Küttâb/ Mektep

Küttâb (كتاب), İslâm âleminde diğer eğitim ve öğretim müesseselerine nispetle daha önce ortaya çıkmıştır. Bu müessesenin ismi olan "el-Küttâb" yazdırmak ve yazı öğretmek anlamına gelen "et-Tektîb" kökünden türemiştir ve yazı yazma öğrenilen yer demektir. Küttâb başka şeylere değil ekseriyetle okuma yazma öğretimine tahsis edilen müesseselerdir. Çocuklar bu mekteplerde okuma yazma öğretimi yapınca haliyle diğer müesseselerde de özellikle Kur'an-ı Kerîm ve din öğrenimi yapmış oluyorlardı. Bu durum diğer öğretim müesseselerine de Küttâb isminin verilmesine sebep oldu. Daha sonra bu müşterek isim yaygınlaştı ve Küttâb ismi – öğrendikleri konu ne olursa olsun, ister Kur'an isterse okuma yazma- çocukların öğrenim yaptıkları yere denmeğe başlamıştır.²⁹

Bir çeşit sıbyan mektebi veya anaokulu diyebileceğimiz Küttâblar, İslâm'ın zuhurundan önce de vardı. Fakat Araplardan çok az kimse yazıyı biliyordu. İslâm dini geldiği zaman Kureys'ten okuma yazma bilenlerin sayısının 17 (on yedi) olduğu rivayet edilmektedir. Ancak yeni din halkı okuma yazmaya teşvik ediyordu. Okuma yazma bilen ilk müslümanların çoğu Hz. Peygamber'in (a.s.) vahy kâtibi olarak çalışıyordu. Bu sebeple müslümanlar arasında çocuklara okuma yazma öğretme işini

²⁸ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 43.

²⁹ Çelebi, s. 38.

müslüman olmayanlar üstlenmişti. Efendimiz (a.s.) bu uygulamasıyla yabancılardan da öğretmen olarak istifade edilebileceğini göstermiştir.³⁰

Bu okulların tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığı belli değilse de Emevîler ve Abbasîler döneminden beri en yaygın temel eğitim kurumları olduğu bilinmektedir.³¹ Hicri ikinci ve onu takip eden asırlarda gerek mekteplerin ve gerekse muallimlerin sayısı o kadar arttı ki, köylerde, kasabalarda ve şehirlerde hemen her mahallede ihtiyaca göre bir veya birden fazla küttâb yapılmıştı. İbn Havkal, sadece Sicilya'da ki Palermo şehrinde 300 civarında Küttâb saydığını ifade etmektedir.³²

İslâm âleminde "parasız mekteplerin" ortaya çıkışı oldukça erken devirlere rastlar. Medreseler yayıldıkça, onunla birlikte bu medreselere hazırlık mahiyetinde talebe yetiştirmek üzere parasız mekteplerde yaygınlaşmıştır.³³ Küttabların en dikkate değer örneklerinden birisi de Kûfe'de Ebû Kasım el-Belhî (ö.105/723) tarafından kurulmuş olanıdır.³⁴

1.1.1.2. Mescid/Cami

İslâm eğitim öğretim tarihinin mescitlerle sıkı bir bağlantısı vardır. Mescid, İslâm kültür ve medeniyetinin yayılmasında başrolü oynayan yerlerden biridir. Esasen ortaya çıktığı andan itibaren mescidde ders halkaları teşekkül etmeye başlamış ve bu halkalar senelerin ve asırların geçmesine rağmen aralıksız olarak çeşitli İslâm memleketlerinde devam edegelmiştir.³⁵ Bu bakımdan, İslâm eğitim öğretim tarihinden bahsederken camilerden de söz etmek gerekmektedir.

Hz. Peygamber'in (a.s.), bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını da ilimle meşgul halde görüp, "Ben muallim olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması, Asr-ı saadette mescidin eğitim ve öğretim alanındaki fonksiyonunu göstermeye yeter. Hatîb el-Bağdâdî, "ilim meclisinin zikir meclisine üstünlüğü" hakkında bir başlık açarak buna dair rivayetleri sıralar. Mescidin bu fonksiyonunun İslâm'dan önceye giden bir

³⁰ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 17-18; Ayrıca bkz. Muhammed Abdülhay el-Kettâni, *et-Terâfîbu'l-İdâriyye*, c. I, s. 130.

³¹ Jacob M. Landau, "Küttâb", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, s. 3-4.

³² Çelebi, s. 45.

³³ Çelebi, s. 304.

³⁴ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 224.

³⁵ Çelebi, s. 95.

geçmişi vardır. İmran'ın hanımının, doğacak çocuğunu mescidde yetiştirilmek üzere adaması, Mescid-i Aksâ'nın buna uygun bir planı olduğunu gösterir.³⁶

İslâm'da en makbul ve en fazla hürmete layık olan kuruluş mescid/camidir.³⁷ Müslümanlar, Medine döneminden itibaren "mescidin vazifesi" anlayışını çok geniş tutmuşlardır. Hz. Peygamber (a.s.) zamanında cami, ibadet yeri olarak dini vazifelerde kullanıldığı gibi eğitim mahalli, kaza dairesi, meşveret meclisi, ordu karargâhı, yabancı elçilerin kabul makamı, hastane ve nihayet çok basit de olsa bir hapisane olarak İslâm müesseseleri arasında önemli bir yer tutar.³⁸ Ayrıca camiler, siyasi, kültürel ve sosyal faaliyetler içinde kullanılmıştır.³⁹

Cami, çevresinin bir kültür merkezi haline gelmesine de sebebiyet vermiştir. Nitekim kitapçı dükkânları genellikle camilerin etrafında açılmıştır. Günümüzde ise camiler, ibadet yeri olma özelliğinin yanı sıra, insanların iman, ibadet, ahlak gibi dini konularda eğitildiği yaygın eğitim öğretim kurumları olarak da hizmet vermeye devam etmektedirler.⁴⁰

Mescid, İslâm'da ilk eğitim öğretim kurumudur.⁴¹ Resulullah (a.s.) henüz Medine'ye hicret yolundayken, birkaç gün Kuba'da kaldı ve orada "Kuba Mescidini" tesis etti. Bu İslâm'da yapılan ilk mescid idi. Efendimiz (a.s.) Medine'ye gelince Medine'deki Mescid-i Nebevî'yi inşa etmiştir. Kuba mescidinde ilim halkaları teşkil edildiği gibi, Medine mescidinde de ashabını dini ve dünyevi konularda aydınlatma maksadıyla oturmaları Resulullah'ın adetleri idi. Bundan sonra mescidler çoğaldı. Adeta müslümanların fethettikleri her yerde veya kurdukları bütün köy ve kasabalarda bir veya daha fazla mescid yaptırmak prensip haline geldi.⁴²

Caminin en temel fonksiyonu namaz için oluşudur. Bundan başka yapılacak her şey ihtiyaca bağlıdır. Medine'de Mescid-i Nebevî inşa edilince, yanında "Suffa" da bulunuyordu. Bu bir nevi okul niteliğinde idi. Caminin yanında talebeler için ayrı bir bina yapılıncı derslere camide devam etmeye gerek kalmadı. Demek ki bu ihtiyaca göre değişmektedir.⁴³

³⁶ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 46-56.

³⁷ Makdisi, s. 73.

³⁸ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 225.

³⁹ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 79.

⁴⁰ Kazıcı, s. 228-229.

⁴¹ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 44.

⁴² Çelebi, s. 97-98.

⁴³ Hamidullah, s. 57-58.

Caminin bir başka fonksiyonu da şuydu: Bazen Hz. Peygamber'i (a.s.) görmek için Medine'ye gelen heyetler, hiç kimseyi tanımıyorlardı. İşte Hz. Peygamber (a.s.) bu heyetleri camide barındırıyordu. Bu heyetler, develerini cami avlusunda bir yere yerleştiriyorlardı. Bu heyetler bazen onlarca idi. Bu sayı bazen sekseni buluyordu.⁴⁴

Medrese öncesi ilmi faaliyetlerin büyük bir bölümünün icra edildiği camiler, en güzel yerler olduğu gibi, en büyük âlimlerin yetiştiği birer merkez olma özelliği de taşıyordu. Cami özellikle Osmanlılarda mahallenin idare merkezi idi. İsminden de anlaşılacağı gibi cami, halkı toplayan, toplantı yeri gibi manalara gelmektedir. Bu yüzden sosyal müesseselerimizin başında gelen camiler hem ibadet yeri, hem cemaatin toplu bulunması sebebiyle memleket ve mahallenin işlerinin görüşülüp karara bağlandığı mahaldi. Bu yüzden sosyal bir yapı olarak büyük önemi haizdir. Bundan dolayı Osmanlılarda cami, bir mahallenin odak noktasını teşkil ediyordu.⁴⁵

Mesciddeki öğretim faaliyetleri "meclis" kelimesiyle ifade edilir. Hz. Peygamber'in (a.s.) Mescid-i Nebevî'deki derslerine "meclisü'l-ilm" denilmiştir ki bu ilk asırda hadis derslerini ifade ediyordu. Bu meclislerde Hz. Peygamber'in (a.s.) etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna ise "halka" denilmiştir. Bundan dolayı mescidlerdeki eğitim öğretim faaliyetlerine halka veya ders halkası da denilmiştir.⁴⁶

Halka, ders veren hocaya ait kürsü anlamına gelmektedir. Halkanın büyüklüğü, içinde eğitimi verilen konuya göre değişmektedir. Bazen halkanın büyüklüğü, hocanın şöhreti ile de ilgilidir. Halkalar zaman zaman, eğitimi verilen ilim dalı ile anılıyordu: "dilciler halkası", "hadisçiler halkası" gibi. Bermekîler halkası örneğinde olduğu gibi katılımcıların adıyla anılan halkalar da vardı.⁴⁷

1.1.1.3. Kitapçı Dükkânları

Cahiliye devrindeki Ukaz, Mecenne, Zü'l-Mecaz gibi Arap çarşıları (esvakü'l-Arap) ile İslâm'daki kitap satış evleri arasında bir bağlantı kurmak mümkündür. Araplar bu pazarlarda bir kısım ticari faaliyetler yapmak için toplanırlardı. Fakat edebiyat sahasındaki enteresan coşkunkuluklarını ortaya

⁴⁴ Hamidullah, s. 61.

⁴⁵ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 227.

⁴⁶ Önkal, Bozkurt, s. 46-56.

⁴⁷ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 52.

koyabilmek için de bu toplantıları kaçınılmaz bir fırsat telakki ederlerdi. Şiirler okurlar, münazaralar akdederler ve heyecanlı nutuklar atarlardı. Onun bu husustaki benzeri kitap satış evleridir. Bu dükkânlar esasında ticari maksatlar için açılmıştır, fakat zamanla kültürlü ve edebi zevki olan insanlar onlara ilgi gösterince buralar kültür ve ilim alış verişi yapılan mekânlar haline geldi.⁴⁸

Kitap satış evleri Abbasi Devletinin kuruluş devresinde ortaya çıkmış ve daha sonra da İslâm âleminin merkezi şehirlerine ve muhtelif beldelerine yayılmıştır. Zamanla her şehirde hatta her mahallede bunlardan bulunur olmuştur. Bağdat bu konuda en önemli şehirlerden biridir. Tolunoğulları ve İhşidler devrinde Mısır'da muazzam bir kitapçılar çarşısı vardı. Burada kitaplar satışa arz edilir ve zaman zaman da dükkânlarında münazaralar yapılırdı.⁴⁹

Abbasiler zamanında kitapçılık mesleği ticari akitler ve kitap satışı çerçevesinde kalmamış, o devirde önemli olan kültür alışverişine de sahne olmuştur. Zira bu kitapçılar büyük kıymeti haiz kitapları istinsah ediyor ve bu işin heveslilerine arz ediyorlardı. Bu dükkânlar aynı zamanda talebe ve ilim adamlarının müzakere ve münakaşa yaparak ruhen beslendikleri mekânlardı.⁵⁰

1.1.1.4. Ulema Evleri

İslâm'ın erken devirlerinde ve mescidlerin yapılışından önce İslâmi öğretim evde icra edilmişti. Resulullah (a.s.) ahabına ve İslâm'a girenlere dinin esaslarını öğretmek ve nazil olan Kur'an ayetlerini onlara okumak için el-Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evini merkez edinmişti. Mescitlerin inşasından evvel Resulullah (a.s.) Erkam'ın evine ilave olarak kendi evinde de oturur, yeni şeyler öğrenmek ve ruhlarını arındırma isteyen sahabeler ise onun etrafında halka olurlardı. Müslümanlar, mescidin herkese açık olmasından dolayı en elverişli öğretim yeri olarak mescidi görmüş ve evleri umumi öğretime uygun yerler olarak kabul etmemişlerdir. Çünkü evlerin kendine has bir mahremiyeti vardır. Evler sadece zaruret halinde öğretim yeri olarak kullanılabilir.⁵¹

Şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki, bilhassa medreselerin yayılmasından önceki dönemde âlimlerin evleri birer kültür ve bilgi hazinesi durumundaydı.

⁴⁸ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 30.

⁴⁹ Çelebi, s. 54.

⁵⁰ Çelebi, s. 55-56.

⁵¹ Çelebi, s. 58-59.

Örnekler bu mekânların ilmin yayılmasında önemli derecede ehemmiyeti haiz olduklarını ortaya koymaktadır.⁵²

1.1.1.5. Saraylar

Öğretim programlarının öğrencilerin geleceğine ve istikbalde kendilerini bekleyen vazifelere uygun olacak biçimde değişik olması gerektiği keyfiyeti, ilk asırlardan beri İslâm dünyasında açıkça anlaşılmış durumda idi. Çünkü gelecekte devlette idareci olacakların buna uygun bir eğitim görmesi gerekmektedir. Sarayda öğretimi idare eden zata "sıbyan muallimi" veya "mektep muallimi" değil, "müeddib" denirdi. Edep kökünden türemiş olan bu tabir "hükümdar çocuklarının muallimine" unvan olarak verilmiştir. Zira müeddipler, bilginin yanında ahlak eğitimini de görev olarak üzerlerine almışlardı. Öğrenci burada Küttâb talebesi düzeyinde bilgi edinerek cami ve medreselerdeki ders halkalarında yetişen talebe seviyesine ulaşırdı.⁵³

Müeddibin eğitimi, çocuğun kafasını, kalbini ve bedenini terbiye etmesine de şamildi. Abdülmelik b. Mervan, çocuğunun müeddibine yaptığı tavsiyede; "eğer onu dövüp azarlamak ihtiyacı hissedersen bunu hizmetçi ve arkadaşlarının görmeyeceği bir yerde yap ki onu hafife almasınlar. Aksi takdirde onu hafife alırlar". Harun Reşit ise oğlunun müeddibi el Ahmer'e: "Kur'anı öğret, sünnetleri bellet, tarihi tanıt, şiirleri ezberlet, sözün başlama ve bitiş yerini göster, yersiz gülmesine engel ol. Bunları öğretirken onu fazla usandırma, yoksa zihnini öldürürsün. Aşırı müsamaha da gösterme; sonra avarelik tatlı gelir de ona karşı ünsiyet peyda eder" der.⁵⁴

1.1.1.6. Edebiyat Salonları

Abbasi Devleti kurulup rejim rayına oturunca edebiyat salonları İslâm âleminde gerçek manası ile kendini göstermeye başlamış ve salonların ilmi hazırlıkları yapılmıştır. Bu toplantılar muntazam vakitlerde akdedilir ve sadece halifenin saraylarına münhasır kalmayarak vezir ve diğer devlet ricalinin konaklarında da yapılırdı. Salonlar o devirde devletin ulaştığı kültür ve refah seviyesine uygun düşecek tarzda donatılmıştı.⁵⁵

⁵² Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 32.

⁵³ Çelebi, s. 49.

⁵⁴ Çelebi, s. 52.

⁵⁵ Çelebi, s. 73.

Denebilir ki bu saraylar ve o devirde buralarda yapılan toplantılar adeta günümüz üniversite ve enstitülerinin fonksiyonlarını yerine getiriyordu. Nitekim Hemedanlı Seyfüddevle'nin (916-987) Halep'teki sarayında, ilim ve edebiyat adamlarına gösterdiği yakın ilgi ve cömertlik, zamanın ileri gelen pek çok âliminin burada toplanmasına sebep oldu. Ünlü filozof Farabi (870-950)'nin eserlerini bu sarayda yazdığı bilinmektedir. Bu neviden saraylara bir örnek de Gazneli Mahmud'un sarayıdır. Bîrûnî, şair Firdevsî, tarihçi Utbî bu saraydaki bilginlerden sadece bir kaçıdır.⁵⁶

Büyük Selçuklular devrinde de aynı gelenek devam etmişti. Gazali'nin, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün (ö. 451/1092) huzurunda yapılan bir tartışmada başarı göstermesinden sonra Bağdat'taki Nizamiye medresesine müderris tayin edildiği bilinmektedir. Saraylarda tatbik edilen ilmi sohbet ve münakaşa geleneği, Osmanlı sarayında "Huzur Dersleri" şeklinde ortaya çıkmış ve devam etmiştir.⁵⁷

1.1.1.7. Badiye/Çöl

Eğitim ve bilhassa doğru Arapça konuşma, cahiliye devrinden beri önemini muhafaza eden bir meseleydi. Hatta Hz. Peygamber'in (a.s.) sırf bu yüzden bir sütanneye (Halime-i Sa'diyye) verildiği bilinmektedir. Bu, sadece O'nun için değil bütün bir toplum için böyleydi. Yeni doğan çocukların hem şehrin havasından kurtulmaları hem de daha düzgün ve fasih Arapçayı öğrenmeleri için sütanneye verilmeleri eskiden beri uygulanan bir adetti. Badiyeye gitme geleneği, bazen büyüdükten sonra da devam ediyordu. Nitekim Abbasi Halifesi Mu'tasım ve İmam Şafii'nin düzgün konuşmayı öğrenmek için çöle gittikleri bilinmektedir.⁵⁸

Çölde dil hiç bozulmamış olarak saflığını korudu. Hicretin ilk iki asrında badiye, zamanımızdaki mekteplerin yerini tutan bir hüviyetle karşımıza çıkmaktadır. Suriye çölü, Emevi şehzadelerinin mektebi olmuştu. Onlar sırf fasih dili (Arapça) öğrenmek, şiir ve edebiyat tekniğinin zevkini tatmak için çöle gönderilmişlerdir.⁵⁹ Böyle bir eğitim için Muaviye de, oğlu Yezid'i badiyeye göndermiştir. Çünkü Emevi

⁵⁶ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 33-34.

⁵⁷ Kazıcı, s. 34.

⁵⁸ Kazıcı, s. 36-37.

⁵⁹ Çelebi, s. 93-94.

halifeleri döneminde doğru bir dil öğretimi için bunun dışında genel ve kararlaştırılmış bir sistem bulunmuyordu.⁶⁰

1.1.1.8. Kütüphaneler

Kütüphaneler, eski ulemanın ilim yayma babında başvurdukları bir yoldu. Yazma eserlerin fiyatlarının yüksek olması, zenginlerden başkasının kitap almasını güçleştirdiğinden maarif-perver kimseler halka açık kütüphaneler inşa ettiler. Batlamyus hanedanı İskenderiye kütüphanesini, Abbasîler de Beytü'l-Hikme'yi bu maksatla kurmuşlardır. Kitap koleksiyonları, Bağdat'taki "Beytü'l-Hikme" ve Kahire'deki "Daru'l-Hikme" gibi ilk İslâm üniversitelerinin nüvelerini oluşturmuştur. Böylece kütüphaneler hem bir ilim müessesesi vazifesi görmüş, hem de günümüzdeki modern kütüphanelerin yaptığı hizmeti yerine getirmiştir.⁶¹

Kütüphane kurma ve ona karşı gösterilen takdir konusunda iç açıcı uygulamalarla karşılaşırız. Endülüs hükümdarı el-Hakem, kitap satın almak üzere uzak memleketlere tüccarlar gönderir ve henüz tanımadıkları kitapları satın alıp Endülüs'e getirmeleri için onlara bol miktarda para tahsis ederdi. Kitabü'l-Eğânî'yi duyduğu zaman, eserin müellifi Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'ye (ö. 356/967) saf altından bin (1.000) dinar yollamış, o da kitabını daha Irak'ta piyasaya arz etmeden önce, bir nüshasını el-Hakem'e göndermiştir. Kütüphane sevgisi ve ona karşı beslenen takdir ve arzu hissi, sadece ümera ve ulemada kalmamış, aynı şekilde halka da sirayet etmişti. Öyle ki evde bir kütüphanenin mevcudiyeti evdeki konforu tamamlar olmuştu. Her hâlükârda kütüphane eve güzellik, sahibine de kemal ve azamet bahşediyordu.⁶²

1.1.2. Medrese Dönemi

Arapça "de-ra-se" (درس) kökünden türetilen medrese kelimesi, ders gösterilen yer anlamına gelen bir mekân ismidir. Sözlükte "okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak" gibi anlamlara gelen Medrese, İslâm tarihindeki eğitim ve öğretim kurumlarının genel adıdır. İslâm dininin doğuşuyla beraber cami ve mescidlerin yanında dini bilgilerin öğretildiği birer merkez olarak tesis edilen medreseler, İslâm âleminde olduğu kadar, dünya

⁶⁰ Kazıcı, s. 37.

⁶¹ Çelebi, s. 133-134.

⁶² Çelebi, s. 141-142.

medeniyetinde de bir merhaleyi ifade etmekte ve medeniyet tarihinde sistematik şekil ve metodla öğretim yapan ilk kuruluş olarak kabul edilmektedir.⁶³

Hadislerde ders ve tedârüs kelimeleri geçtiği halde ilk devirlerde ders yapılan mekânlara medrese denilmemiştir. Resûl-i Ekrem (a.s.) döneminde Medine'de Kur'an öğretiminin yapıldığı bir eve "dârulkurrâ" adı veriliyordu. Bu evin medreselerin doğuşunda bir başlangıç olduğu ileri sürülmüştür. Ancak ilk bina edildiği günden itibaren bir eğitim ve öğretim kurumu olarak da görev yapan Mescid-i Nebevî'yi ve orada bulunan Suffa'yı medresenin ilk modeli kabul etmek daha doğrudur. Mescidler (camiler) müstakil medrese binalarının inşasından sonra da dersane işlevini sürdürmüştür. Endülüs'te dersler çoğunlukla camilerde yapıldığından burada müstakil medrese binalarından pek söz edilmemektedir.⁶⁴

İlk medreselerin ne zaman inşa edildiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak genel olarak medrese denilince daha çok, Alparslan'ın ve ardından oğlu Melikşah'ın veziri olan Nizâmülmülk tarafından Nişâbur ve bilhassa Bağdat'ta açılan Nizamiye medreseleri akla gelmektedir. Nizamiye medreselerinin başta gelen özelliği hoca ve talebelerin barınacağı odalarının bulunmasıdır. Nizamiye medreselerinin en ünlüsü 459 (1067) yılında Bağdat'ta öğrenime açılan medrese olmakla beraber Nişâbur'un zaman itibarıyla önceliği vardır. Nizâmülmülk ülkenin çeşitli şehirlerinde medreseler yaptırmış ve bunlar için zengin vakıflar kurduğunu söylemiştir. Böylece âlimlerin ve öğrencilerin geçim endişesi taşımaksızın ilimle uğraşmasını sağlamıştır.⁶⁵

Medreselerle birlikte kurumsallaşmasını tamamlayan İslâm eğitim sistemi, dini bir nitelik taşıyordu, gayri resmi ve özel olarak teşkilatlanmıştı, talep eden tüm Müslümanlara da açıktı. Vakıf temeline dayanan ve esas itibarıyla özel şahıslarca gayri resmi olarak finanse edilen İslâm eğitim sisteminin geliştirmeyi hedeflediği kültür, mukaddes metinlerden ilham alan bir kültürdü. Eğitimin muhtevası ve metotları, bizzat eğitimcilere bırakılmıştı.⁶⁶

⁶³ Recai Doğan, *Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, c. XXXVII, trs. s. 408.

⁶⁴ Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 323-327.

⁶⁵ Bozkurt, s. 323-327.

⁶⁶ Makdisi, *Ortaçağ'da Yükseköğretim*, s. 403.

1.2. OSMANLIYA KADAR ANA HATLARIYLA İSLÂM EĞİTİM ÖĞRETİM KURUMLARINDA MÜFREDAT

İslâm eğitim öğretim teorisi ile ilgili kitaplar, takip edilmesi gereken müfredat/ders programları teklif ederler. Teklifler farklılık arz etse de belirli bir çerçevenin varlığı dikkati çekmektedir. Öte yandan hocaların okuttukları ya da bizzat öğrenci olarak aldıkları dersler hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler, zorunlu bir müfredatın/programın olmadığını göstermektedir. Herkesin uymak zorunda olduğu tek tip bir eğitim programı söz konusu değildir. Bunun sebebi kısmen eğitim kurumlarını tesis eden kişilerin okutulacak derslerin belirlenmesi de dâhil olmak üzere, kendi kurumlarının organizasyonu konusunda tercih hürriyetine sahip olmalarıdır.⁶⁷ Yani her eğitim kurumunun kendine özgü ve kurucusu tarafından belirlenmiş bir ders programı vardı.⁶⁸

1.2.1. Mektep

Çocukların öğretimi için tespit edilen ilk programı Hz. Ömer kaleme almış ve diğer memleket sakinlerine göndermiştir. Programın metni şöyledir: Çocuklarınıza yüzmeyi ve ata binmeyi öğretiniz. Onlara yaygın halde olan darbı meselleri ve güzel şiirleri de rivayet ediniz. Diğer bir programa göre de çocuklara yazı, aritmetik ve yüzme ile birlikte babalarına karşı olan vazifeleri öğretilmekte idi.⁶⁹

Gazâli mektepte çocuğa şunların öğretilmesini tavsiye eder: Kur'an-ı Kerîm, hayırlı şahsiyetlerin sözleri, salihlerin hikâyeleri ve halleri, sonra dini hükümlerin bir kısmı ve şiir. İbn Miskeveyh, buna basit aritmetik bilgileri ve bir miktar Arap dil bilgisini de ilave eder. el-Câhız ise mufassal bir program tespit etmiştir: Bazı hesap kaidelerini bilmeli, fazla özentiyeye kaçmadan inşa (kompozisyon yazma) bilmeli, ediplerin kitaplarını okuyup manasını bilmelidir.⁷⁰

İbn Haldun mukaddimesinde; çocuklara Kur'an-ı Kerîm'i öğretmenin dinin şiarlarından birisi olduğunu ifade eder. Kur'an ayetleri ve hadis metinleri çocukların kalplerinde iman ve akidenin yerleşip kalmasına sebep teşkil eder. Kur'an daha sonra öğrenilecek bilgilerde meleke edinmenin temel taşı durumundadır.⁷¹ Dolayısıyla

⁶⁷ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2013, s. 254-255.

⁶⁸ Makdîsi, s. 144.

⁶⁹ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 20.

⁷⁰ Çelebi, s. 46.

⁷¹ Çelebi, s. 47.

ergenlik çağına ulaşmadan, otorite ve gözetim altında oldukları dönemler fırsat bilinmeli ve Kur'an öğretimi çocuğa verilmelidir. Ayrıca çocukların Kur'an öğretimini en başta almaları, herhangi bir sebeple öğrenimden kopmaları halinde Kur'an'dan mahrum kalmamaları bakımından da önemlidir.⁷²

Selçuklularda, ilköğretim düzeyindeki kurumlarda okuma yazma öğretilir, aritmetik, Kur'an ve din eğitimi verilirdi.⁷³

1.2.2. Mescid/Cami

İslâm dünyasında, toprakların genişlemesine paralel camilerin çoğaldığı görülür. Kuruluşundan itibaren camilerde tedrici bir gelişme ile hemen hemen bilinen bütün ilimlerin tedris edildiği anlaşılmaktadır. Kur'an ilimleri (kıraat, tefsir), dil (bütün kısımları ve dalları ile Arapça), Hadis, Fıkıh ve Usulü, Kelam ve buna bağlı olarak cedel ile mezhepler bilgisi gibi dini ilimler ile dil ve edebiyat daha ilk hicri asırdan itibaren camilerde okunmaya başlanmış, iki ve üçüncü asırlarda da olgunluk derecesine ulaşmıştır.⁷⁴

Mescidlerdeki ilim halkaları, sadece dini tedrisata hasredilmemiş ve o asrın maarifi arasında yer alan diğer ilim dallarına da şamil olmuştu. Bu asırlarda tercüme faaliyetleri ve dolayısıyla eskilerin kültür mirası diyebileceğimiz felsefe, matematik, tıp, kimya, astronomi gibi ilimlerin tedris edildiği yerler de yine camilerdi. Ancak, talebeleri cezbeden ve müderrislerce ihtimam gösterilen en önemli konu dini tedrisattı.⁷⁵

1.2.3. Medrese

Genel olarak medreselerin ders programının şu sırayı takip ettiği anlaşılmaktadır. Kur'an, Hadis, Kur'an İlimleri (tefsir ve kıraat), Hadis İlimleri (ravilerin biyografilerine dair incelemeler de dâhil), iki usûl, yani usûlüddin ve usûl-i fıkıh, mezhep, (müntesip olunan mezhebin görüşleri), hilaf (hem mezhep içi hem de mezhepler arası ihtilaflar) ve cedel.⁷⁶

⁷² Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, s. 246.

⁷³ Akyüz, s. 56.

⁷⁴ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 226-227.

⁷⁵ Çelebi, s. 104-106; Kazıcı, s. 227.

⁷⁶ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 139.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. OSMANLI DÖNEMİNDE ANA HATLARIYLA EĞİTİM ÖĞRETİM TARİHİ

2.1.1. Tanzimat Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde ve Türk-İslâm medeniyetinin meydana gelmesinde şüphesiz, eğitim öğretim müesseselerinin, özellikle medreselerin büyük rolü olmuştur.⁷⁷ Kuruluşundan duraklamanın başladığı 16.yy'a kadar geçen uzun bir zaman dilimini dünyada hiçbir medeniyetin siyasi ve kültürel alanda ulaşamadığı bir seviyede götüren Osmanlı devleti bunu sahip olduğu mükemmel askeri ve idari teşkilatı sayesinde gerçekleştirmiştir.⁷⁸ Bu teşkilat günümüzdeki modern devletlerin teşkilatları derecesinde muntazam ve mükemmel bir manzara arz etmektedir. Geniş sınırları içinde bu muazzam yapıyı basit bir eğitimle sürdürmesi elbette ki mümkün değildir.⁷⁹

Osmanlılarda eğitimin ana omurgasını medreseler oluşturmaktadır. Ancak medreselerin dışında farklı seviyelerde ilköğretim düzeyinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü kurumlar da vardır. Bunlar:

2.1.1.1. Saray Mektepleri

Şehzadegân Mektebi: Saray içinde şehzadelerin ilköğretimine mahsus bir okuldur. Eğitim seviyesi, halka açık sıbyan mektepleri derecesindedir. Programında ise sıbyan mekteplerinde olduğu gibi okuma-yazma, Kur'an-ı Kerîm ve dört işlem gibi basit bilgiler yer almaktadır. Osmanlı hanedanından bir kısmının oldukça okuryazar olması bu mektepten aldıkları bilgidен ziyade sonradan hususi surette

⁷⁷ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. IX.

⁷⁸ Şadiye Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 27.

⁷⁹ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 79.

okumuş veya terbiye görmüş olmalarından ileri gelir. Hanedana mensup kızlarla erkeklerin bir arada okuduklarında şüphe yoktur.⁸⁰

Enderun Mektebi: ilk defa I. Murad tarafından kurulan, II. Murad devrinde müfredat programı geliştirilen fakat esaslı düzenleme ve gelişmesi Fatih ile başlayan Enderun Mektebi 1909'a kadar hayatini devam ettirmiştir. Enderun mektebi, esas olarak Hristiyan tebaadan alınan yetenekli çocukları (devşirme oğlanları) nitelikli bir eğitim ve öğretimle saray, ordu, hükümetin mülki ve idari kesimlerinde çalışacak üst düzey yöneticiler olarak yetiştiren ve 7-8 yıl tahsil süresi olan dikkate değer ve önemli bir örgün eğitim kurumudur.⁸¹

Enderun, Türklerin kendine özgü bir eğitim sistemi kurup başarılı sonuçlar aldığı ve dünya eğitim tarihinde de önemli yer tutan bir müessesedir.⁸²

Meşkhane: Sarayda, yetenekli iç oğlanların musiki öğrenimi yaptıkları bir okuldur.⁸³ Saraya musiki Yıldırım zamanında girmiş, IV. Murad zamanında hissedilir şekilde kendine yer bulmuş ve hem şair hem de musikişinas olan III. Selim zamanında ise saray musikisi en son tekâmül devresini yaşamıştır. Bugün hala musikimizin âsarı bakiyesinde en ziyade muteber olan ilahi, semai, beste, peşrev ve şarkılar, meşkhaneden çıkan üstadların eserleridir.⁸⁴

2.1.1.2. Askeri Mektepler

İstanbul'u fethetmekle zamanının en büyük ve eğitilmiş ordusuna sahip olduğunu gösteren Osmanlı Devleti'nin dönemine göre modern askeri mektepler açması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bu mektepleri hükümete memur, orduya asker ve askere talim ve musiki öğreten kurumlar şeklinde tasnif edebiliriz. Askeri teşkilatın genişlemesi ve bu teşkilatın ayrı ayrı sınıflara ayrılmasından sonra her sınıfın eğitimi için uygun olan mekteplerin açıldığı bilinmektedir.⁸⁵

2.1.1.3. Sivil (Halk) Mektepleri

Şehzadegân mektebi dışında kendilerinden bahsettiğimiz mekteplere Türk olmayan unsurlar yani esirler, köleler ve devşirmeler girebildiği halde bu bölümde

⁸⁰ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 6; Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 75.

⁸¹ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s. 17-18; Kazıcı, s. 75-76.

⁸² Akyüz, s. 478.

⁸³ Akyüz, s. 105.

⁸⁴ Ergin, s. 27.

⁸⁵ Ergin, s. 31; Kazıcı, s. 79.

iki başlık altında inceleyeceğimiz mektep ve medreselere sadece Türk ve müslüman çocukları alınıyordu.

2.1.1.3.1. Sıbyan Mektepleri

Arapça "ke-te-be" kökünden ismi mekân olarak türetilen mektep kelimesi, yazı yazma öğrenilen yer demektir. Ancak, müslümanlıkta bir çocuğun her şeyden önce Kur'an öğrenmesi gerektiğinden, bu kelime daha çok Kur'an öğrenilen yer manasına kullanılmıştır.⁸⁶

Osmanlı müslüman toplumunun genel eğitimiyle uğraşan ilkokul seviyesindeki müesseseler sıbyan mektepleridir. Her köy ve mahallede bulunan sıbyan mekteplerinde eğitimin ve öğretimin esası dinin ve ahlâkın öğretilmesinden ibaretti.⁸⁷

Sabi denilen beş altı yaşındaki kız ve erkek çocukları okutmak için açılan bu kurumlar Osmanlı Devleti'nin örgün eğitiminin ilk basamağını oluşturmaktadır. Mektep için değişik dönemlerde farklı isimler kullanılmıştır. Bununla birlikte XVI. yüzyıl ortalarına kadar "muallimhane" kelimesinin çok sık kullanıldığı, bu dönemden sonra genelde "mekteb" in tercih edildiği görülmektedir.⁸⁸

Fatih'in vakfiyesinde; "camii şerifin garbe mail kapısı tarafında bir Daru't-talim bina buyurdular" fıkrası sıbyan mektebini ifade eder. Vakfiyenin Arapçasında mektep tabiri de kullanılmıştır. Fatih'ten sonrakiler buna Daru'l-İlim, muallimhane, mektep, mektephane de demişlerdir. Hemen her mahallede bir tane bulunduğu için halk dilinde mahalle mektebi adıyla da anılırdı. Fakat halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde kısaca sıbyan mektebi denildiği görülmektedir.⁸⁹

Dinini öğrenen çocukların namaza alıştırılması ve öğrendikleri bilgilerin pratiğini yapabilmeleri için sıbyan mekteplerinin camiye bitişik veya cami içinde yapıldıkları ifade edilmektedir. Fatih'in sıbyan mekteplerine ancak yetim çocukların, yetim bulunmazsa fakirlerin çocuklarının alınmasını şart koşması ve vakfiyelerin hemen tamamında benzer ifadelerin yer alması, İslâm medeniyetinin sosyal içiriğinin zenginliğini yansıtmaktadır. Kaldı ki bu mekteplerde başka çocukların da eğitim

⁸⁶ Doğan, s. 413.

⁸⁷ Kodaman, s. IX.

⁸⁸ Mefail Hızlı, *Osmanlı Döneminde Bir İlköğretim Kurumu Olarak Sıbyan Mektepleri*, İslâm Tarihinin Problemleri Kolokiyumu, Şanlıurfa, Elif Matbaası, 2008, s. 107.

⁸⁹ Ergin, s. 82-83.

görmesi, eğitim imkânının toplumun her kesimine sunulduğunu göstermektedir. Vâkıfın yetim ve fakir şartı, bir öncelik de ifade edebilir. Yani diğer çocuklara bir şekilde eğitim imkânı sağlanabileceği düşünülerek yetim ve fakir çocukların eğitiminin sağlıklı bir biçimde temini de amaçlanmış olabilir.⁹⁰

Osmanlılarda en yaygın eğitim öğretim kurumu olan sıbyan mekteplerinin İstanbul ve büyük kentlerde vakıf yoluyla yapılanları genellikle taş binalardır. Bundan dolayı halk arasında taş mektep diye isimlendirilmişlerdir. İstanbul'da mahalleler arasında tek yapı olarak inşa edilen mektepler, çocukların yürüyerek kolayca ulaşabilecekleri bir sıklıkta ve köşe başlarında yer almıştır. Mahalle aralarında olmalarından dolayı bu okullara genellikle mahalle mektepleri denmektedir. Mekteplerin fiziki yapıları ev mimarisine benzemektedir. Bu mimari benzerlik, evlerinden ilk defa ayrılacak 4-5 yaşındaki çocukların okula alışmasını ve kendilerini evlerindeki gibi rahat hissetmelerini sağlamak içindi. Bu mimari tarzın çocuk psikolojisini dikkate alan pedagojik bir yaklaşımı yansıttığı ifade edilebilir.⁹¹

İki katlı olan mekteplerde derslikler rutubetten korunma, sokağın gürültüsünden uzak olma ve daha iyi ışık alma gibi sebeplerden dolayı ikinci katta olurdu.⁹²

Mektepler birbirinden çok az farklarla Anadolu'nun her yöresinde benzer biçimde yapılmıştır. Eğer bir külliye içerisinde yer almıyorsa, mekteplerin genellikle sokakların kesiştiği köşe başlarında ve merkezi noktalarda inşa edildiği, mescid ve cami civarında bulunmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır.⁹³

Osmanlı örgün eğitiminin ilk basamağını mektepler oluştururken, yine aynı düzeydeki çocukların eğitim öğretimlerini hedefleyen yaygın bir eğitimin de varlığına işaret etmeliyiz. Mektep dışında, yine buna benzer müfredatın takip edildiği bazı uygulamalara rastlanmaktadır. Bu tür eğitim daha çok cami ve mescidlerde veriliyordu. Bu yaygın faaliyetin dışında ekonomik durumu müsait olan bazı ebeveynlerin, özellikle kız çocuklarının eğitim öğretimi için özel muallimler tuttıkları da bilinmektedir.⁹⁴

⁹⁰ Nebi Gümüş, s. 134-135.

⁹¹ A. Zeynep Ahunbay, "Mektep", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, s. 7; Akyüz, s. 240-241.

⁹² İsmail Kara, Ali Binici, s. 109.

⁹³ Mefail Hızlı, *İslâm Tarihinin Problemleri Kolokyumu*, s. 107-108.

⁹⁴ Hızlı, s. 127-128.

Sıbyan mektepleri idari olarak şeyhülislâma bağlı olmalarına mukabil, bu mektepler merkezi bir teşkilattan, müşterek bir eğitim öğretim ve idare sisteminden mahrumdu. Sıbyan mektebi hocaları, medreselerde yetişmiş hocalardan seçilir ve kendilerinin "nefesi enfes sahibi", "rızaı hak talibi" ve bir "salih hafız-ı kelâmullah", "namazın erkânın ve şeraitin bilir ve sıbyan talimine münasip ve kadir kimesne" olmasına dikkat edilirdi.⁹⁵

Mahalle mektepleri ders yılının başı ve sonu olmayarak "devr-i daim" şeklinde sürüp gittiği için her okuyucu tek tek ders alır, ders verirdi. Toplu sınıf öğretimi yoktu.⁹⁶ Bu mekteplerin esas gayesi, İslâm dininin adap ve erkânını öğretmek, Kur'an-ı Kerîm okumayı, namaz kılmayı, yazı yazmayı ve "amal-i erbaa" denilen dört işlemin öğretilmesinden ibaretti.⁹⁷

XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde gezmiş olan bir Fransız seyyahı her köyde mektebe rastlamış ve ilk tahsilin Osmanlılarda garp memleketleriyle mukayese edilemeyecek kadar çok olduğunu hayretle görmüştür. Bunlara zaruretlere binaen cami ve mescidlerde yapılan ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri de ilave edilirse Osmanlılarda yaygın bir eğitim ve öğretimin tesis edilmiş olduğu anlaşılır.⁹⁸

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar ilköğretim, sıbyan mekteplerinde yapılmış ve devlet bu okulların idaresine direkt olarak karışmamıştır. Kurumsal yapı ve ders müfredatı olarak kısır bir halde olan sıbyan mektepleri XX. yüzyılın başlarında bu iki noktada batılı anlamda bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönemde maârifçiler ilköğretim yasasını, Fransa modelini kendilerine örnek alarak uygulamaya koymuşlardır. Yapılan düzenlemeler de Fransa ilköğretim yasalarının Türkçe tercümesi gibi olmuştur.⁹⁹ Günümüze ulaşan en erken tarihli Osmanlı sıbyan mektebi binası Bursa'da bulunmaktadır.¹⁰⁰

Mektebe başlama

Osmanlı eğitim sisteminde, ilköğretimi alacak çocukların hangi yaşta olması gerektiği konusunda net bilgilere ulaşılamamaktadır. Bu okullara başlama yaşı

⁹⁵ Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim I*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1945, s. 5.

⁹⁶ Kara, Binici, s.129.

⁹⁷ Kara, Binici, s. 23; Ergin, s.86; Baltacı, s. 18.

⁹⁸ Baltacı, s. 19.

⁹⁹ Hasan Sabri Çeliktaş, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan Mekteplerinde Din Öğretimi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2006, s. 5.

¹⁰⁰ Ahunbay, s. 7.

genellikle dört-altı arasında olurdu. Anadolu'da çocuklar daha ziyade dört yaşında okula verilirken İstanbul'da beş-altı yaşlarında okula başlanırdı.¹⁰¹ O devrin çocuğu dört yaşında ve dört aylık oldu mu mektebe başlatılırdı. Tam bu yaşta mektebe başlamak uğur sayılırdı.¹⁰²

Çocukları okula göndermenin zorunlu olmadığı sanılan bu dönemde, mekteplere giden 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek öğrenciler, en az 3 veya 4 yıl bir eğitim öğretim sürecinden geçmekteydi. Ergenlik çağına ermemiş bu yaştaki çocuklar muhtemelen karma olarak ders görüyorlardı.¹⁰³ Oysa medreselere yalnızca erkek çocuklar gidebiliyorlardı. Çocuklar mektebe herhangi bir zaman diliminde başlayabiliyorlardı.¹⁰⁴

Âmin alayı

Sıbyan mektepleri bahsinde önemle üzerinde durulması gereken bir konu da çocukların mektebe başlama merasimidir. "Âmin alayı" ya da "bed-i besmele cemiyeti" denen ve mahalle mektebinin ilk adımı olan bu merasim, hem sembolleri hem de yapılış şekli itibariyle bugün bile daha etkileyici, renkli ve mükemmeli bulamadığımız, hatır ve hayalden çıkmayacak bir şölendir.¹⁰⁵

Semtte bir âmin alayı, o zamanlarda bir seyirlik olay duygusu değerindeydi. Kızlar ve genç-yaşlı kadınlar için sokağa çıkabilmeye bir bahaneydi.¹⁰⁶ Bu alayı görenlerden hiç kimse bulunmazdı ki henüz okuma çağına gelmemiş olan çocuğunun böyle bir alayla mektebe başlamasını temenni etmesin. Hiçbir çocuk görülmezdi ki böyle atlarla, arabalarla ve alaylarla dolaşarak mektebe başlamayı arzu etmesin. Bu bakımdan âmin alayları çocuk babalarını, evlatlarını okutmak ve çocukları da okuyup yazmaya heveslendirmek hususunda büyük faydalar temin ederdi.¹⁰⁷

Yüksek tabakanın "bed-i besmele cemiyeti", halkın "âmin alayı" dediği bu olgu; cemiyet fertleri için birlik duygularının gelişmesine ve yardımlaşmanın gerçekleşmesine vesile oluyordu. Merasim, hayatın yeni bir safhasına geçişin tescili manasına geliyor ve çocuk, bebek muamelesi görmekten kurtuluyordu.¹⁰⁸

¹⁰¹ Hızlı, s. 114; Baltacı, "Osmanlılarda Mektep", *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 6.

¹⁰² Kara, Binici, s. 383.

¹⁰³ Hızlı, s. 114.

¹⁰⁴ Akyüz, s. 95.

¹⁰⁵ Kara, Binici, s. 10.

¹⁰⁶ Kara, Binici, s. 109.

¹⁰⁷ Ergin, s. 94.

¹⁰⁸ Kara, Binici, s. 40.

Mektebe başlamanın merasimi çocuk babalarının kudret ve servetine göre değişirdi.¹⁰⁹

Kır gezisi

Sıbyan mektebini yaptıran ecdadımız mektepte okuyan fakir çocukların sosyal ihtiyaçlarını da düşünmüş, senede hiç olmazsa bir defa bahar aylarında mektebin toplu olarak yapacağı gezinti masrafını vakfiyelerine koymayı ihmal etmemişlerdir. Vakfiyelerinde masrafların karşılanması yazılmamış mekteplerde ise semtin zenginlerinin yardımı ile muhakkak her sene bu gezinti yapılır ve bu gezintilere çocukların aileleri de katılmayı ihmal etmezlerdi.¹¹⁰

2.1.1.3.2. Medreseler

Bütün İslâm dünyasında olduğu gibi, Osmanlılarda da eğitim ve öğretim, umumi ölçüde medreselere dayanmaktadır.¹¹¹

İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medreseler, Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra ortaokul, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşıır.¹¹²

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'ın ilânına kadar memleketin eğitim öğretim ve adalet hayatına doğrudan doğruya; idaresine de kısmen hâkim olan medreselerin, devletin istediği sivil, askerî ve adlî memurlar ile idarecileri yetiştirmek suretiyle faydalı işler gördüğü muhakkaktır.¹¹³ Buna rağmen Osmanlı tarihi araştırmalarında medreseler, belki de üzerinde en az çalışılan konulardan biridir. Menşei, İslâm tarihinin ilk dönemindeki Suffa Ashabına kadar götürülen medrese geleneğinin, Osmanlı Devletinde teşkilat yönünden en mükemmel seviyeye ulaştığı tarihi bir hakikattir. Ancak zamanla eski ihtişamını kaybeden medreselerde tedrici bir gerileme başlamıştır.¹¹⁴

¹⁰⁹ Kara, Binici, s. 306; Ergin, s. 91.

¹¹⁰ Kara, Birinci, s. 417.

¹¹¹ Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 16.

¹¹² Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 327-332.

¹¹³ Kodaman, s. 1.

¹¹⁴ Akgündüz, s. 7.

Osmanlılarda ilk medrese, Orhan Gazi'nin 1331'de kurduğu İznik Orhaniyesi adını da taşıyan İznik Medresesidir. Bu medresenin ilk müderrisi Mısır'da yetişmiş ve eserleriyle tanınmış bir âlim olan Dâvûd-i Kayseri'dir. Bursa'nın fethinden kısa bir süre sonra Orhan Gazi, manastırdan çevrildiği için Manastır Medresesi olarak da bilinen Orhan Gazi Medresesi'ni kurmuştur. I. Murad (1365-66), Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed (1418-19), II. Murad (1430) ve bunların devlet ricalinin yaptırdığı yirmi bir medrese ile Bursa cazip bir ilim merkezi oldu. Bursa'daki ilim ve medrese hayatı önemini kaybetmemekle birlikte 1361'de Edirne'nin fethiyle medrese tarihinde yeni bir safha açıldı. Burada Çelebi Mehmed devrinde iki, II. Murad döneminde dokuz yeni medrese tesis edildi. II. Murad'ın yaptırdığı Dârülhadis (1435) ve üç Şerefeli Medrese (1447), Sahn-ı Semân medreseleri yapılıncaya kadar (1463-1470) en yüksek Osmanlı medresesi kabul edilmiştir.¹¹⁵

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle başlayan yeni dönem, Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilâtı için önemli adımların atıldığı devreyi oluşturur.¹¹⁶ Bu dönem, bütün devlet teşkilatında olduğu gibi medreseler konusunda da önemli düzenlemelerin yapıldığı bir dönüm noktası olmuştur. Fatih, 1463-71 arasında bir cami ve iki yanında Sahn-ı Semân denen yüksek düzeyde sekiz medrese ve arka tarafında Tetimme denen yüksek medreselere hazırlayıcı sekiz medrese daha yaptırdı. Ayrıca bir muallimhane ya da Daru't-talim denen ilkokul, bir kütüphane, bir imaret ve aşevi, iki hamam, bir darüşşifa (hastane), hocalar ve misafirler için evler inşa etti.¹¹⁷

Tetimme denilen medreseler mimari olarak sahn medreselerinden farklı olup daha küçük ve kubbesizdirler.¹¹⁸

Medrese teşkilatı hususunda ilk resmi düzenlemeler Sultan II. Murat devrinde (1421-1451) gerçekleştirilmiş, medreseler Tetimme ve Daru'l-Hadis şeklinde bir tasnife tabi tutulmuştur. Bununla beraber Osmanlılardaki esaslı medrese teşkilatını Fatih Sultan Mehmed zamanında görüyoruz.¹¹⁹ İstanbul'da teşkilatlanmış, metodlu medrese tahsili Sahn-ı Semân medreseleri ile başlar. Fatih, kurduğu bu medreselerin

¹¹⁵ İpşirli, s. 327-332.

¹¹⁶ İpşirli, s. 327-332.

¹¹⁷ Akyüz, s. 74-75; Akgündüz, s. 19.

¹¹⁸ Ergin, s. 98.

¹¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984, s. 2.

programlarını Türkistan'dan davet edip getirttiği Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev gibi iki dâhinin yardımları ile tesbit etmiştir.¹²⁰

Fatih, medaris-i semaniyenin her biri için akli ve şeri ilimlerde başarılı birer müderris tayin etmiş, her müderrisin yanına ilk bilgileri öğrencilere okutup müzakere edebilecek bir muîd yani asistan görevlendirmişti. Darüşşifa için ilmi ve pratik alanlarda hazık ve becerikli, feragat sahibi, hangi taifeden (kavimden) olursa olsun iki hekim, bir kehhâl (göz hekimi), bir cerrah, eczacı, hademe ve kapıcı tayin etmiştir. Hekimlerin her gün iki defa hastaları ziyaret etmeleri şart koşulmuştur.¹²¹

Fatih kendi yaptırdığı külliyyede şahsına bir oda istemişti. Müderrisler toplanarak bu isteği incelemişler ve Fatih'in "müderris ya da öğrenci olmadığı" gerekçesiyle isteğini kabul etmemişlerdir. Ona ancak müderrislerin önünde başarılı bir sınavdan geçtikten sonra bir oda verilmişti. Bu olay müderrislerin ilmi hassasiyet, düzen ve disiplin anlayışındaki ciddiyeti ortaya koymasından son derece önemlidir.¹²²

Sahn-ı Seman Medreselerinin açılmasından sonra medrese dereceleri Hâşiye-i Tecrîd (yirmili), Miftâh (otuzlu), Telvîh (kırklı), Hâric, Dâhil ve Sahn olmak üzere beş aşamada telakki edilmişti. Sahn'a talebe yetiştiren Mûsıla-i Sahn veya Tetimmeler ise Dâhil medreseleri ile aynı derecede gösterilmiştir.¹²³

Bu tahsil mertebelerini zamanımızla kıyas edecek olursak; Sahn-ı Seman medresesi fakülte, Tetimme medreseleri birer idadi yani lise, İptida-i Dâhil medreseleri ortaokul, İptida-i Hariç medreseleri ilkokul hükmünde idi.¹²⁴

Osmanlı medrese teşkilatında ikinci büyük düzenleme Kanuni döneminde (1520-1566) yapılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman 1559'da İstanbul'da Mimar Sinan'a meşhur Süleymaniye Camii ve medreselerini yaptırmıştır. Bunlar hadis öğretimi için Daru'l-Hadis, tıp öğretimi için müstakil bir Daru't-Tıp ve bunların dışında lise derecesindeki tahsil için dört genel medrese, bir sıbyan mektebi, bir kütüphane, eczane, darüşşifa, hamam, imarethane, misafirhaneden oluşan muazzam bir külliyyedir.¹²⁵

¹²⁰ İhsan Ezberli, *Osmanlı Medreseleri ve Eğitim Metodları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, S. 70-71, 1968, s. 64.

¹²¹ Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970, s. 38-39.

¹²² Akyüz, s. 77.

¹²³ Akgündüz, s. 19-20.

¹²⁴ Ezberli, s. 65.

¹²⁵ Akyüz, s. 77; Ergin, s. 100.

Fatih ve Kanuni devirlerinde yapılan bu iki esaslı düzenlemeden sonra medreseler, dini ilimler ile birlikte, matematik, hendese ve tıp eğitiminin yapıldığı merkezler haline gelmişlerdir. XIX. asra gelinceye kadar medrese teşkilatı Fatih ve Kanuni devirlerinde atılan temeller üzerinde büyük bir değişiklik olmadan devam etmiştir.¹²⁶

Osmanlı döneminde medreseler çok yaygın ve güçlü bir eğitim kurumu haline gelmiş ve toplumu derinden etkilemişlerdir. Öyle ki eğitim açısından, tüm Osmanlı dönemine "medrese dönemi" denilebilir.¹²⁷ Medreseleri güçlü bir eğitim kurumu haline getiren yapısal ve fonksiyonel bazı özellikleri vardır. Bu üstün yanlarını kısaca şöyle sıralayabiliriz:¹²⁸

1. Medreselerin güçlü olmaları evvela bir vakıf müessesesi olmalarından, sonra da devletin dışında yani siyasî otoritenin kontrolünden uzak bulunmalarından ileri geliyordu.

2. Medreselerin üstün yönlerinden biri de bina ve yerleşme düzenleridir. Başka sosyal kurumlarla beraber bir cami etrafında külliye oluşturan medreseler, böylece hem öğrencilerine barınma imkânı sağlar, hem de kent mimarisinin önemli bir parçasını teşkil ederler.

3. Burs ve sosyal yardımlarla her medrese öğrencisinin tüm ihtiyaçları karşılıksız sağlanırdı. Bu, bugün için bile çok ileri bir sistemdir.

4. Medrese programlarında; dersler arasında uyum, öncelik ve sonralık bakımından tutarlılık olması dikkat çeken bir husustur. Sınıf değil ders geçme sisteminin esas alınışı da modern görüşlerle örtüşmektedir.

5. Medrese öğrencilerinin cer sistemi ile her yıl en ücra köylere kadar dağılıp halkla kaynaşmaları, halkı aydınlatmaları, mezun olunca da halkı yadırgamamaları, her yerde göreve koşmaları ilgi çekici yanlarından biridir. Bu güzel adet vesilesiyle (cerre çıkma) bir yandan fakir talebeler bir yıllık ihtiyaçlarını karşılarlarken bir diğer yandan, bu yolla medreselerdeki bilgi camiler vasıtasıyla memleketin en ücra köşelerine kadar yayılıyor ve sosyal bütünleşmeyi sağlayan ortak bir sözlü kültür oluşuyordu.

¹²⁶ Akgündüz, s. 20-21.

¹²⁷ Akyüz, s. 70.

¹²⁸ Akyüz, s. 92.

Tanzimattan sonra açılan yeni mekteplerin öğrencilerinin genellikle fikir ve davranış bakımından halktan kopuk yetişmeleri ile medreselilerin halkla kaynaşmaları karşılaştırılmış ve medrese öğrencileri daha "memleketçi" şeklinde değerlendirilmişlerdir.¹²⁹

Devletin güçlü, toplumun istikrarlı, vakıfların da gerçek görevlerini yerine getirmelerinin neticesi olarak medreseler, ilimle uğraşabilmiş ve Osmanlı toplumuna büyük hizmetler vermişlerdir. Fakat XVII. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamaya, sosyal ve ekonomik düzenin bozulmaya başlamasıyla, evvela vakıf müessesesi sonra da ona bağlı eğitim ve öğretim sistemi bozulmaya başlamıştır.¹³⁰

Medreselerin vakıf kurumu olmaları zaman içerisinde kendilerini yenilemelerine mani bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Okutulacak dersler de dâhil olmak üzere medreselerin genel işleyişi kurucusu tarafından belirlendiğinden, bunların zamana göre değiştirilmesi veya yeni derslerin konulması engellenmiş oluyordu. Bu uygulamadan dolayı medreseler ilim yapılan yerler olmaktan çıkarak, ilim tarihi okutulan eskinin tekrar edildiği yerler haline geldi. Böylece medreseler, hem kendini yenilemeyen hem de kendi dışındaki yeniliklere karşı tavır alan bir kuruma dönüştüler. Medreselerin bozulma nedenleri şöyle ifade edilebilir:¹³¹

1. Devletin çeşitli kurumlarının bozulması,
2. Rüşvet ve hatır gönlün işe karışması,
3. Adamsendecilik,
4. Medreselerin yöntemleri nedeniyle kendi içlerinde gelişmeyi önleyici, bozulmayı başlatıcı unsurlar taşıması,
5. Rumeli'deki yenilgiler yüzünden Türk kitlelerin göç etmesi ve böylece birçok kentte sağlıklı, düzensiz bir nüfus yoğunluğu oluşması ve bunların medreselerde barındırılması ve buraların hayır kurumları haline dönüşmesi.

2.1.2. Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Dönemi

1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça barış antlaşmalarıyla, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı üstünlüğü açıkça ortaya çıkmıştır. Avrupa devletlerinin kuvvetlenmesi karşısında harekete geçen Osmanlı aydın ve devlet adamları savaşlardaki yenilgilerin de etkisiyle önce askeri alanda yenileşmeye gitmiş ve

¹²⁹ Akyüz, s. 92.

¹³⁰ Kodaman, s. X.

¹³¹ Akyüz, s. 88.

1773'te III. Mustafa döneminde bir deniz askeri okulu olan Mühendishane-i Bahri Hümayun, 1796'da ise Mühendishane-i Berri Hümayun açılmıştır. Bu dönemde öncelikle askeri alandaki düzenlemelere ağırlık verilmiş ve 1826'da Yeniçeri ocağı kaldırılmış; 1827'de Mekteb-i Tıbbiye, 1834'te de Mekteb-i Harbiye tesis edilmiştir. Bu kurumlar, modern eğitim ve öğretim kuruluşlarının ilki olmaları yönünden, maârif tarihimizde önemli bir yere sahiptirler.¹³²

Osmanlı devlet adamları, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Avrupa devletlerinin üstünlüğünü yalnız askerî sahada görmüş ve mesafeyi kapatmak için de askerî müesseseleri Batı tarzında ıslah etmeyi yeterli bulmuşlardı. II. Mahmud ve Tanzimat devirlerinde ise, Batının her alanda kesin üstünlüğünü kabul ederek, devletin bütün müesseselerinde ıslahat yapmak ihtiyacını hissetmişlerdir.¹³³

Böylece eğitimde ilk yenileşmeler, askerî okulların açılışıyla başlamıştır. İlk kez batı dillerinden İngilizce ve Fransızca ders olarak programlara girmiş ve yabancı öğretmenler bu kurumlarda görev yapmıştır. İlköğretim ilk defa bu dönemde zorunlu hale getirilmiştir. Avrupa'nın askerî alandaki yenilikleri ve gelişmeleri başta olmak üzere eğitim ve öğretim kurumları, programları ve teknikleri örnek alınmaya başlanmıştır. Bu döneme eğitimde ilk yenileşme hareketleri dönemi de denilebilir.¹³⁴

Bu dönem eğitiminin temel özellikleri:¹³⁵

1. Yeniliğe askeri okullar açılarak başlanmış ve yabancı öğretmenlere görev verilmiştir. Fransızca ve İngilizce bu dönemde ders programlarına girmiştir
2. 1826'da yeniçeri ocağı kaldırılmış, yerine yeni bir askeri teşkilat kurulmuştur. Böylece yeniliklerin önündeki en büyük engel bertaraf edilmiştir.
3. İlköğretim zorunluluğu ilk kez bu dönemde getirilmiştir.
4. 1830'da Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmiştir.
5. İlk Türkçe gazete olan Takvim-i Vakayi bu dönemde çıkarılmıştır (1831).
6. Rüştiyeler açılmış, Sadrazam ve Şeyhü'l-İslâmın görev ve yetkileri değiştirilmiştir
7. Daru's-Şurayı Bab-ı Âli, Meclis-i Ahkâm-ı Adlî, Daru's-Şurayı Askeri isimli üç yeni meclis kurulmuştur.

¹³² Kodaman, s. XI.

¹³³ Kodaman, s. 1.

¹³⁴ Çeliktaş, s. 17.

¹³⁵ Akyüz, s. 163; Kodaman, s. 2.

Eğitimde ilk batılılaşmanın hazırlayıcısı olan II. Mahmud, toplumun tüm kesimlerinin eğitimi için çalışmalar yapmıştır. II. Mahmud tarafından 1824 yılında ilköğretimin zorunlu olduğuna dair bir ferman yayınlanmıştır. Yalnız bu fermanla zorunluluk sadece İstanbul'daki okullar için geçerlidir. Buna rağmen ülkede yaşanan siyasi problemler yüzünden İstanbul'da dahi tam olarak uygulamaya konulamamıştır.¹³⁶

1838'de kurulan "Meclis-i Umûr-u Nâfia" ile ilk defa maârif işleri, medrese dışında yeni bir istişare (plânlama) kuruluna verilmiştir. Bu bakımdan Osmanlıda modern eğitim alanındaki teşkilatlanmanın " Meclis-i Umûr-u Nâfia" içinde şekillendiği söylenebilir.¹³⁷ Bu meclis eğitim sistemi açısından yenilikler getiren önemli kararlara imza atmıştır. Buna göre:¹³⁸

A. Teşkilat yönünden:

1. Osmanlı devletinde maârif meselelerinin ıslâhını ele alan bir komisyon "Meclis-i Umûr-u Nâfia" içinde ortaya çıkmıştır.
2. Küçük mahalle mektepleri üstünde, "Selâtin-i İzâm Mektepleri adıyla "sınıf-ı sâni" derecesinde yeni bir öğrenim kademesinin açılması öngörülmüştür.
3. Mekteplerin her türlü teftiş ve denetimi için bir teftiş müessesesinin kurulması kararlaştırılmıştır.
4. Mahalle ve Selâtin-i İzâm mektepleri için bir nâzırın tayini tavsiye edilmiştir.

B. Düşünce Yönünden:

1. Her türlü zenginliğin ve saadetin kaynağı ilim ve maârifdir.
2. Bütün icat ve buluşlar ilimle olur.
3. Fen bilimleri bu dünyadaki hayatımızı kolaylaştırır ve maddi gelişmeyi sağlar.
4. Maârif ve ilimler olmazsa ticaret, ziraat ve sanayi için yapılan plânlarda gayretler boşa gider.
5. İlimlerin ve maârifin gelişmesi için mekâtip ve medreselerin ıslâhı; Harbiye, Tıbbiye, Bahriye ve Hendese fenlerine ait mekteplerin açılması,
6. Hâlihazırdaki ilk mekteplerin yetersizliği,
7. Mekteplerin plânsız, programsız ve nizamsız oluşu,
8. Ders programlarının düzenlenmesi

¹³⁶ Yılmaz, s. 28.

¹³⁷ Kodaman, s. 3.

¹³⁸ Kodaman, s. 4-6; Yılmaz, s. 30.

9. Mekteplere sınıf usûlünün konulması, mekteplerin ve hocaların mutlaka müfettişler vasıtasıyla teftiş edilmeleri.

10. Fakir çocuklara devletçe yardım edilmesi.

11. Okuma-yazma öğrenmeden çocukların mektepten mezun edilmemesi.

12. Hocaların bildiklerine ve keyiflerine göre değil, müfredat programına göre, çocukların anlayabileceği şekilde ders anlatmaları ve ezbercilikten kaçınmaları kanaati ortaya çıkmıştır.

Yukarda getirmiş olduğu yenilikleri sıralanan Meclis-i Umûr-u Nâfia lâyihası, daha sonra "Daru'ş-Şûrayı Bâb-ı Âli" ve Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye" tarafından incelenmiş ve bazı değişiklikler yapılarak padişaha arz edilmiştir. Bu lâyihanın, devletin en yüksek iki organı tarafından incelenmesi ve üzerinde dikkatle durulması, Osmanlı maârif hayatı için önemli bir merhaledir.¹³⁹

II. Mahmud 1838'de bir irade ile "Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'ni" kurmuş ve ulemâdan İmamzâde Esat Efendiyi Anadolu payesiyle Mekâtib-i Rüşdiye nazırlığına tayin etmiştir. Kurulan "Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti" ile geleneksel Osmanlı eğitim öğretim sisteminde bir çatlama meydana gelmiştir.¹⁴⁰

2.1.3. Tanzimat Sonrası Dönem

Sultan Abdülmecid (1839-1861), Mustafa Reşit Paşanın etkisiyle, 1839'da "Tanzimat Fermanı" ya da "Gülhane Hattı Hümayunu" denilen siyasal bir ferman yayınlamak, ülkede siyasi ve sosyal bazı düzenlemeler yapılacağını duyurmuştu. Bu nedenle 1839'da başlayan yeni döneme Tanzimat (düzenlemeler) dönemi denir. İkinci bir belge 1856'da Islahat Fermanı adıyla yayınlanmıştır. Tanzimat dönemi 1876'da sona ermiştir.¹⁴¹

Yeniliğin ve ileriliğin başlangıcı sayılan Tanzimat Fermanında, eğitimle ilgili olarak sadece "maarif ve ulûm ve sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması" denilmekle yetinilmiş, bunun ötesinde eğitime yönelik bir ifadeye yer verilmemiştir.¹⁴²

Sultan Abdülmecid maârif alanında yeni bir hamlenin başlatılmasında büyük rol oynamıştır. Şöyle ki, Tanzimat Fermanında öngörülen reformların, askerî saha

¹³⁹ Kodaman, s. 6

¹⁴⁰ Kodaman, s. 6.

¹⁴¹ Akyüz, s. 177.

¹⁴² Berker, s. 11-12.

hariç, diğer alanlarda gerçekleştirilemediğini gören Abdülmecid, 1845'de Bâb-ı Âli'ye giderek Sadrazam başta olmak üzere devlet erkânının bu hususa dikkatini çekmiş ve derhal gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir.¹⁴³

Hattı Hümayunun metnine göre Padişahın taleplerini şöyle sıralayabiliriz.¹⁴⁴

1. İzaleyi cehli tebaa ve terbiyeti amme tabirlerine göre umumi ve mecburi bir öğretim
2. Memba-ı ulûm ve fûnûn ve mehazı sanayii maarif ifadesine göre orta, yüksek ve mesleki bir öğretim
3. Dinen kelimesinin yanında dünyeviye kelimesinin kullanıldığına göre bir dereceye kadar hayat ve realiteye uygun bir öğretim
4. Memalikin münasip olan mahallerine iktiza eden mekteplerin tanzimi ibaresine göre de bir dereceye kadar memlekete şamil bir maarif planlamasının yapılmasını emretmiştir.

Bu Hatt-ı Humâyun üzerine hükümet, memleketin imar ve ıslâhı işlerini yürütmek amacıyla "Meclis-i Muvakkat" ve "Mecâlis-i İmâriye" adlarıyla İstanbul'da ve taşrada bir takım meclislerin kurulmasına karar verdi. Bu arada maarif meseleleriyle meşgul olmak üzere bir de "Muvakkat Meclis-i Maârif" teşkil edilmiştir.¹⁴⁵

Sekiz üyeden oluşan bu geçici Maârif Meclisi haftada iki gün toplanmak kaydıyla çalışmalarına başladı. Meclis-i Muvakkat'ın hazırlamış olduğu ve Meclis-i Vâlâ'nın onayladığı ilk rapor, teşkilât yönünden iki yenilik getirmektedir:¹⁴⁶

1. Sıbyan ve rüşdiye okullarının üstünde bir Darülfünûn kurulması istenmiştir. Bu anlayış, Avrupa'da olduğu gibi üç kademeli bir eğitim ve öğretim sistemine doğru yönelme düşüncesini hissettirmektedir.

2. Merkezî maârif teşkilâtına ihtiyaç olduğu belirtildikten sonra daimî bir "Meclis-i Maârif" in kurulması önerilmiştir.

Geçici Meclisin yukardaki kararı üzerine 1846'da "Meclis-i Maârif-i Umûmiye" kurulmuştur. Maârif tarihi bakımından daimi Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin büyük önemi vardır, çünkü Osmanlı İmparatorluğunda devlet kuruluşları içinde maârif işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ilk kuruluş budur.

¹⁴³ Kodaman, s. 9.

¹⁴⁴ Berker, s. 13-14.

¹⁴⁵ Berker, s. 14; Kodaman, s. 9-10.

¹⁴⁶ Kodaman, s. 11.

Maârif alanında devam eden eski-yeni mücadelesi, yani "ikilik" bu kuruluşla iyice su yüzüne çıkmıştır.¹⁴⁷

Ülkenin eğitimle ilgili problemlerini görüşüp gerekli ıslahatları yapması için Mustafa Reşit ve Rıfat Paşa'nın başkanlığında çalışmak üzere kurulan "Maarifi Umumiye Meclisi" nin asıl görevi Geçici Meclisin aldığı kararları detaylı bir şekilde görüşüp uygulamaktan ibaretti. Bunun için 1838'de kurulan "Mekatib-i Rüşdiye Nezareti", kaldırılarak yerine Esat Efendi başkanlığında 1846 yılında "Mekatib-i Umumiye Nezareti" teşkil edilmiştir. Bu kurulun yetki sahası sıbyan ve rüşdiye okulları ile sınırlandırılmıştır.¹⁴⁸

İlköğretim alanındaki ilk girişimlerden biri, Mekatib-i Umumiye Nezaretinin yayınladığı 1847 tarihli "Etfalin Talim ve Tedris ve Terbiyelerini ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazım geleceğine Dair Sıbyan Mekatibi Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimat" başlığını taşıyan belgedir. Bu belgenin temel hükümleri şunlar:¹⁴⁹

1. Disipline Ait Hükümler: Mekteplerde dayak men edilmiştir.
2. Mecburi Devama Ait Hükümler: 6 yaşını tamamlayıp 7 yaşına basan her çocuk okula devama mecburdur.
3. Öğrenim Süresi ve imtihanlar: Sıbyan okullarının öğrenim süresi 4 yıl olarak tespit edilmiştir. İmtihanların, dördüncü yılın sonunda yapılması benimsenmiştir.
4. Öğretmenler ve Yardımcıları: Hocaya yardımcı olacak bir kalfa, imkân olursa bir de yazı hocası bulunması tavsiye edilmiştir.

1856 yılında "*Islahat Fermanı* " adıyla geniş bir reform projesi hazırlayarak ilân eden Osmanlı hükümeti; aynı zamanda Paris antlaşmasına konan bir madde ile reformların uygulanmasında Avrupa devletlerinin denetim ve gözetimini kabul etmiştir.¹⁵⁰

Tanzimat idarecileri gayri müslim cemaatlere karşı sadece müsamahakâr davranmakla kalmamış, muhtelif Osmanlı unsurlarının birbirleriyle kaynaşmalarını temin etmek ve gençlere Osmanlılık ideali aşlamak için açmış oldukları okullara müslüman Türklerle beraber gayri müslimlerin çocuklarını da kabul etmişlerdir. Böylece esasen gayri müslim cemaatlerin lehine olan şartlar onlar için daha da uygun

¹⁴⁷ Kodaman, s. 11-12.

¹⁴⁸ Berker, s. 28-29.

¹⁴⁹ Akyüz, s. 179; Berker, s. 28-32.

¹⁵⁰ Kodaman, s. 15.

hale gelmiştir. Nitekim yukarıdaki ifadelerde de görüldüğü gibi 1856 Islahat Fermanı'nda bütün Osmanlı vatandaşlarının askerî ve mülkî mekteplere kabul edileceği yazılıdır. Ne var ki bu mekteplerde okuyan azınlıklara Osmanlılık idealinin aşılması şöyle dursun, umulanın aksine, kilise ve aile çevrelerinin etkisiyle milliyet fikirleri daha da gelişmiş, buna karşılık Türk çocuklarında millî duygular yeterince güçlendirilememiştir. Umulanın aksine bundan sonra Osmanlı toplumunda hızlı bir şekilde siyasi, eğitim ve kültürel anlamda hızlı bir şekilde bölünmeye doğru bir gidiş başlamıştır.¹⁵¹

Batılılaşma hareketi bakımından Osmanlı tarihinin dönüm noktası olan Tanzimat Fermanı'nda maarif konularına dair herhangi bir ifade yer almazken 1856'da çıkarılan Islahat Fermanı maarif meselelerine büyük ölçüde önem verilmesini öngörmekteydi. Bunun en önemli sonucu, Meclis-i Vükelâ'ya dahil bir nâzırın yönetiminde Batı maarif sistemine uygun bir kuruluş olan Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin teşekkülü olmuştur (17 Mart 1857).¹⁵²

Böylece II. Mahmud döneminde başlayan eğitimi merkezîleştirme çabaları, Meclis-i Maârif ve Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin kurulmasıyla devam ederek bu alanda devletin kontrolü sağlandı. 15 Mart 1857'de kurulan nezârete Abdurrahman Sâmi Paşa tayin edildi. Ayrıca modern devletlerde olduğu gibi eğitim artık hükümette nâzır düzeyinde temsil edilmeye başlandı. Bu gelişmeyle birlikte gayri müslim okullarının maarif çatısı altına alınması ve denetlemeye tâbi tutulması da son derece önemlidir.¹⁵³

Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın gayretleri ile 1 Eylül 1869 tarihinde "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" adıyla Osmanlı Devleti'nin eğitimini bir bütün olarak ele alan genel eğitim yönetmeliği hazırlanmış ve tatbikat sahasına konulmuştur. Bu nizamnamenin esası, Avrupa'nın medeni memleketlerinde mevcut genel eğitim müesseselerini almak ve bu memleketlerde yürütülen eğitim prensiplerini Osmanlıda yürütmektir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Halis Ayhan, "Batılılaşma", *DİA*, İstanbul, 1992, c. 5, s. 159.

¹⁵² Ayhan, s. 159.

¹⁵³ Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *DİA*, Ankara, 2003, c. 27; s. 273.

¹⁵⁴ Karal, s. 275-376.

Kanun hükmünde bir düzenleme olan 1869 nizamnamesi ile Osmanlı Devleti ilk defa eğitim işlerini bir sisteme oturtmanın adımını atmış oluyordu.¹⁵⁵

Nizamname birçok yönden olduğu gibi maârif teşkilâtı bakımından da esaslı yenilikler getirmektedir. Her şeyden önce maarif idari teşkilâtını ve vazifelerini kanuni bir hükme bağlamıştır. Buna göre:¹⁵⁶

A. Merkezî maârif teşkilâtı:

1. Maârif-i Umûmiye Nezaretî,
2. Meclis-i Kebîr-i Maârif:
3. Tahrirat kalemi,
4. Muhasebe kalemi.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümlerinden ilk tatbik alanına konan iş, Meclisi Kebiri Maarifin teşkilidir. Bu meclisin teşkilinde tam bir tanzimat zihniyeti hâkim olmuştur. Hatta hıristiyan azalar, maaş bakımından farklı bir teveccühe mazhar olmuşlardır. Meclisi Kebiri Maarif, bu tarihlerde ilmi, idari, icrai bütün maarif işlerinin görüldüğü, maarif idaresinin genel merkezi konumunda ve çok geniş yetkilere sahip bir organdır.¹⁵⁷

B. Vilâyet Maârif teşkilatı:¹⁵⁸

Vilâyetlerde, İstanbul'daki "Meclis-i Kebîr-i Maârifin şubesi ve icra vasıtası olmak ve başkanlığı da Maârif Müdürü" unvanını taşıyan bir memura verilmek üzere birer "Meclis-i Maârif" kurulacaktı. Maarif teşkilâtı yönünden Nizamnamenin getirdiği yenilikler merkezî teşkilâttan ziyade taşra teşkilâtı alanında olmuştur. 1869 tarihine kadar vilâyetlerin maârif durumuyla gerektiği şekilde ilgilenilmemiştir. Nizamnamede ise vilâyetlere ayrı bir özen gösterildiği, getirilen yeniliklerden anlaşılmaktadır. İlk defa taşra maarifinde görülen bu yenilikler:

1. Maârif müdürlerinin tayini,
2. Maârif meclislerinin teşkili,
3. Maârif muhakkiklerinin tayini,
4. Maârif müfettişlerinin tayinidir.

¹⁵⁵ Ömer Faruk Yelkenci, *Türk Modernleşmesinin Osmanlı Kökenleri: Sultan II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Konuları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 67.

¹⁵⁶ Kodaman, s. 22.

¹⁵⁷ Berker, s. 82.

¹⁵⁸ Kodaman, s. 23.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin maârif tarihi yönünden önemi, ortaya koymuş olduğu 198 maddenin iyi veya kötü, uygulanabilir olup olmamasından çok, Türk maârifinde sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketinin ilki oluşundandır. Eğitim ve öğretimdeki bu kanunlaştırma veya kurallara bağlama teşebbüsünün doğurduğu sonuçları Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi içinde görmek mümkündür. Bunları şöyle sıralayabiliriz:¹⁵⁹

1. Modern eğitim sistemi, medrese eğitimi aleyhine genişledi.
2. Talim, terbiye ve tedris denilince modern eğitim anlaşılmaya başlandı.
3. Eğitim ve öğretim dinî alandan dünyevî alana kaydırıldı.
4. Eğitim politikası, plân ve programları devlet tarafından yazılı olarak tesbit edildi.
5. Kanunların tatbiki için maârif teşkilâtı düzenlendi ve genişletildi.
6. Okulların yapımı ve bu hususta her türlü reform hareketinin yapılması hükümetin yetkisine bırakıldı.
7. Eğitimde ikilik kanunen tescil edilerek medrese ve modern eğitim sahaları birbirinden tamamıyla ayrıldı.

Osmanlıda genel maarif sistemiyle birlikte sıbyan okullarının bir düzene konulması da Maarifi Umumiye Nizamnamesi'nin kabulüyle ve tatbikiyle gerçekleştirilmiştir. Nizamnamenin kız ve erkek sıbyan okullarına ait hükümleri:¹⁶⁰

a. Genel Hükümler:

1. Her mahalle veya köyde veya icabına göre bir iki mahalle veya köyde bir sıbyan okulu olacaktır.
2. Sıbyan okullarının öğrenim süresi dört yıl olarak tespit edilmiştir.
3. Öğrenim çağındaki çocukların okula devama mecbur tutulacağı, bu mecburiyetin erkek çocuklar için 7-11, kız çocuklar için 6-10 yaş arasında olacağı, ihtarlar rağmen göndermeyen velilerden beş kuruştan yüz kuruşa kadar ceza alınarak Maarif idaresi sandığına yatırılacağı, bu da tesir etmezse çocuğun hükümetçe zorla okula gönderileceği,
4. Bir köy veya mahallede iki sıbyan okulu olursa biri kızlara diğeri erkeklere tahsis olunacağı, kızlara kadın öğretmen veya müsün ve edip erkek öğretmen tayin edileceği tespit edilmiştir.

¹⁵⁹ Kodaman, s. 26.

¹⁶⁰ Berker, s. 70-71.

b. Ders ve İmtihanlara Dair Hükümler:

1. Okutulacak dersler: Usul-i cedide veçhile Elifba, Kur'an-ı Kerîm, Tecvit, Ahlaka müteallik risaleler, İlmihal, Yazı talimi, Muhtasar fenni hesap, Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya, Malumatı Nafia derslerinin okutulacağı
2. Derslerde değişiklik ancak Nezaretin izniyle yapılabilecektir.
3. İmtihanlar, köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır.

c. Hocalara dair hükümler:

1. Sıbyan okullarına Darulmuallimini sıbyan diplomasını haiz olmayanların veya bu diplomayı almak için yapılacak imtihanda başarılı olamayanların öğretmen olarak tayin edilmeyeceği kararlaştırılmıştır.
2. Okulun nizamnamesine uymayan hocalar cezalandırılır veya işten atılır.
3. Bu okullara lazım olan öğretmenlerin nizamnamesine göre seçilip tayin edilmesi hükme bağlanmıştır.

d. Mali hükümler:

Bu okulların inşa, tamir ve diğer giderleriyle öğretmen aylıkları mahalle veya köydeki cemaat tarafından verilecektir.

Tanzimat dönemi eğitiminin temel özellikleri:¹⁶¹

1. Yeni birçok okul açılmıştır. Bunlar; Mekteb-i Maârif-i Adli (1839), Darülmaârif (1850), Mekteb-i Mülkiye (1859), Kız Rüşdiyesi (1858), Mekteb-i Sultani (1868), Darümuallimât, (1870), Darülfünun (1871-1872), İdâdîler (1874), İptidailer (İlk nümûne iptidai mektebi 1872'de açıldı), Daruşşafaka (1873).
2. Medrese dışında örgün eğitimde ilköğretim-ortaöğretim-yükseköğretim şeklinde bir derecelendirmeye gidilmiş, kısmen kâğıt üzerinde kalsa da 1869 tarihli maarifi umumiye nizamnamesi ile kapsamlı düzenlemeler düşünülmüştür.
3. İlköğretime hemen hiç müdahale edilmeden orta ve yükseköğretim alanında düzenlemeler yapılmıştır
4. Örgün eğitimde bir sıra izlenmemiştir. Medreselerden ve sıbyan mekteplerinden gelebilecek tepkiler dikkate alınarak bunların dışında yeni okullar açmak siyaseti benimsenmiştir.

¹⁶¹ Akyüz, s. 177-178.

5. Medreselere dokunulmadan yeni okullar açılması, çeşitli kaynaklardan beslenen ve farklı dünya görüşüne sahip insanların yetişmesine neden olmuş, bu zıtlıklar da zamanla toplumda olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

6. Siyasette olduğu gibi eğitimde de Osmanlılık idealine önem verilmiş ama azınlıklar kendi ayrılıkçı ideallerinden vazgeçmemişlerdir.

7. Dilin öğretimdeki önemi ve sadeleşmesi gibi düşünceler bu dönemde ortaya çıkmış ve medrese dışındaki okullarda Osmanlı Türkçesi (Osmanlıca) eğitim dili olarak benimsenmiştir.

8. İlk kez öğretmen yetiştiren meslek okulları açılmıştır.

9. Azınlık ve yabancı okullar çok büyük gelişmeler göstermiş ve tehlikenin ilk tohumları bu dönemde atılmıştır.

10. Öğrenci-öğretmen kıyafetleri bu dönemde düzenlenmeye başlanmıştır.

11. Yeni binalar yapılmamış, çok iş yapma düşüncesiyle eğreti binalarda açılan sivil okullar öğretimlerini sürdürmüştür.

12. Programlara, hayata dönük dersler de konmuştur.

13. Kızlar için orta dereceli okullar ilk kez bu dönemde açılmıştır.

14. Falaka yasal olarak bu dönemde kaldırılmıştır.

II. Mahmut devrinde başlayan Batılı usullere göre eğitim veren okulların kurulması düşüncesi, Tanzimat ricalî tarafından daha da geliştirilmiş ve mekteplerin sayısı hızla artırılmıştı. Bunun yanında klasik eğitim kurumu olan medreselere hiç dokunulmamıştı. Böylece Osmanlı eğitim sisteminde eski yeni çatışmasını temsil eden bir mektep-medrese ikiliği doğmuştur. Hâlbuki mektepler, gerek okunan dersler gerekse tedris usulleri bakımından aslında medresenin modernleşmiş bir şeklini ifade ediyordu.¹⁶²

Tanzimat anlayışı, sıbyan okullarını, sadece dini yükümlülükleri öğrenmeye mahsus dini bir müessese, Rüşdiye, idadiye ve yüksekokulları da Osmanlılığı meydana getirip yaşatacak birer teşekkül saydı. Maarif Nezaretini de bu kozmopolit gayeye göre teşkilatlandırdı.¹⁶³

¹⁶² Akgündüz, s. 113.

¹⁶³ Berker, s. 67.

2.2. OSMANLI DÖNEMİNDE ANA HATLARIYLA MÜFREDAT

2.2.1. Sıbyan Mekteplerinde Müfredat

Osmanlı Devletinde ilköğretim 19. yüzyıla kadar bir vakıf kurumu olan sıbyan mekteplerinde yapılmıştır. Bu tarihe kadar Sıbyan okulları için devlet tarafından hazırlanmış belli bir yönetmelik ve program mevcut değildi, çünkü okulları inşa edenlerin, vakfiyelerinde belirttikleri şartlara göre eğitim öğretim yapılırdı. Bu okulların amacı çocuğa okuma-yazma öğretmek, İslâm dininin kurallarını ve Kur'an'ı belletmekti. Öğretim ezbere dayanıyordu. Ferdî bir eğitimin hâkim olduğu bu okullarda genellikle şu dersler okutuluyordu: Elifba, Kur'an, İlm-i hal, Tecvid, Türkçe ahlâk risaleleri, Türkçe, Hat (yazı).¹⁶⁴

II. Bayezid (1481-1512), inşa ettirdiği mektebin vakfiyesinde "ve muallimhaneyi dahi talimi eytam ve evlâdı fukara için vakfetti ki anlara mektephanede muallim ve halife olanlar talimi kelâmı kadim ve Kur'an-ı azim edeler" denildikten sonra şu kayıtların da konulmuş olduğunu görüyoruz: "ve bir salih hafızı kelâmullah ve namazın erkânın ve şeraitin bilir ve sıbyan talimine münasip ve kadir kimesne cumadan gayrı günlerde otuz nefer oğlancığa, gereği gibi Kur'an okutup öğrete, te'dibe muhtaç olanları te'dibi şer'i eyleye, akşam çocuklara destur verilince vâkıfın ruhu için dua ettire..."¹⁶⁵

Zamanla vakfiyelere yeni derslerin ilave edildiğini ve bilhassa yazı derslerinin mektep programına eklendiğini görmekteyiz. I. Mahmud'un 15 Şevval 1152 tarihli vakfiyesinde muallimhâneye bir de hat hocasının tayin edildiği görülmektedir. Yine I. Mahmud'un annesi tarafından Galata'da yaptırılan mektebin vakfiyesinde "fenn-i kitabette mahareti müselleme ve talimi meşk-i hatta âlim bir kimesne hâce-i meşk olup" denilmekte ve I. Abdülhamid'in vakfiyesinde de "bir hattat üstat" ifadesi yer almaktadır.¹⁶⁶

I. Abdülhamid'in 1781 tarihinde tesis ettiği Babıâli'deki Hamidiye Mektebi'nde Arapça ve Farsça da programa alınmıştı. Hamidiye mektebi, 1838 (1254)'de açılan Rüştîye mekteplerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Kodaman, s. 57.

¹⁶⁵ Ergin, s. 83.

¹⁶⁶ Baltacı, *Osmanlılarda Mektep*, s. 6.

¹⁶⁷ Ergin, s. 86-87.

Osman Ergin yukarıdaki ifadelerden şu çıkarımı yapıyor: Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak, namazın kılınma usulleri ile namazda okunacak sureleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç gaye ile kurulmuşlardır. F. Reşit Unat ise bu okulların amacını, çocuğa tecvit kaidelerine uygun Kur'an okumayı öğretmek, dini vazifelerin gerektirdiği basit bilgileri vermek, yazı yazmayı imkân derecesinde öğretmek ve kara cümle denilen dört işlemin kurallarını belletmek şeklinde ifade eder.¹⁶⁸

II. Mahmud 1824'te sıbyan okullarının durumunu ele alan bir ferman yayınlamıştır. Bu devlet tarafından ilköğretimde yapılan ilk düzenleme çalışması olmuştur. "Tâ'lim-i sıbyan" hakkındaki bu fermanda, öncelikle zaruri dinî bilgilerin öğretilmesi şart koşulmuş ve program şöyle tesbit edilmiştir: Mektep hocaları çocukları iyi bir şekilde okutup onlara Kur'an tâ'lim ettirecekler, ardından çocukların istidadına göre tecvid, ilmihal okutacaklar, İslâm'ın şartlarını ve dinî kaideleri öğreteceklerdir.¹⁶⁹ Bu fermanda, cehaletin kötülüklerinden ve çocukların okula değil çıraklığa verilmesinin zararlarından söz edildikten sonra genç-ihiyar herkesin İslâm akidelerini öğrenmesi için çocukların ergenlik çağına kadar okullara gönderilmeleri irade buyrulmuştur.¹⁷⁰

1846'da basılan bir yönetmeliğe göre ise sıbyan okulları dersleri şunlardır: Elifba, Kur'an-ı Kerîm, İlm-i hâl, Tecvid, Harekeli Türkçe, Muhtasar Ahlâk-ı Memduha, Hat.¹⁷¹

Mefail Hızlı, Bursa sıbyan mektepleriyle ilgili yaptığı çalışmasında, Osmanlı sıbyan mekteplerinde klasik dönem boyunca okutulan derslerle ilgili şu bilgilere yer veriyor:¹⁷²

Kur'an-ı Kerîm: Sıbyan mektepleriyle ilgili bilinen en temel ders olan Kur'an-ı Kerîm, İslâm dininin de temel kaynağıdır. Bu nedenle bu kutsal kitabın öğretilmesi son derece mukaddes bir görevdir. Osmanlı klasik döneminde mektep vakfiyelerinin tamamında Kur'an-ı Kerîm öğretimi değişik ibarelerle yer alır. Bu

¹⁶⁸ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1964, s. 7.

¹⁶⁹ Baltacı, "Osmanlılarda Mektep", s. 7.

¹⁷⁰ Kodaman, s. 58.

¹⁷¹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, M. E. B. yayınları, 1991, s. 8.

¹⁷² Hızlı, s. 119-128.

dersle amaçlanan nihai hedef, Kur'an-ı Kerim'in olabildiğince tecvit kurallarına göre öğrenilmesi ve "tertil" üzere okunmasının sağlanmasıdır.

Yazı (Kaligrafi): Mekteplerde verildiğın de şüphe olmayan derslerden biri de yazının öğretimidir. Yazının öğretimi olmadan düzenli bir eğitim ve öğretim faaliyetinin olması imkânsızdır. Söz konusu dönemde Bursa mekteplerinde yazının sadece basit bir şekilde öğretimi ile kalınmamakta yazılabilecek en güzel biçimiyle (hüsn-i hat) öğretimine dikkat edilmekteydi.

Fıkıh (İlmihal): Ders programları arasında önemli bir yeri fıkıh tutmaktaydı. Kişinin sadece ibadetlerini değil, helal ve haram anlayışının en iyi bir biçimde öğretilbilecek, özümsenebilmek ve zihinlere en net bir şekilde nakşedilebilecek çağın, ilköğretim devresi olduğu dikkate alınırsa böyle bir dersin seçiminin isabetli olduğu söylenebilir.

Dinler tarihi: Her mektep vakfiyesinde rastlanmamakla birlikte, bazı mekteplerde dinlerle ilgili bilgilerin (ilmü'l-edyan) verilmek istendiğı görülmektedir. Bu dersi Hz. Âdem'den başlayarak peygamberlerin hayatı anlatıldığı için bir İslâm tarihi dersi olarak algılamak da mümkündür. Bu dersle birlikte öğrencilerde tarih şuuru oluşturulmak istendiğı düşünülebilir.

Sarf-Nahiv: Osmanlıca dilbilgisinin aktarıldığı sarf dersinde, dilin çekim şekilleri, yapımı ve kullanımı konuları üzerinde durulmaktaydı (morfoloji). Dersin nahiv bölümünde ise, kelimelerin birbirine bağlanmasıyla oluşturulan söz ve cümlelere yer veriliyordu (syntax). Mektep öğrencilerinden önemli bir kısmının bir üst eğitim öğretim kurumu olan medreselere devam edecekleri düşünülürse sarf ve nahiv dersinin önemi kendiliğinden ortaya çıkar.

Ahlak (edep): Mekteplerde ihmal edilmediğı anlaşılan bu dersin muhtemel amacının, kişiliğın teşekkül ettiğı bu dönemde, çocukların İslâm'ın yüce değerleri doğrultusunda yönlendirilmesi, aileye, topluma, millete faydalı hale getirilmesi olduğunda şüphe yoktur. Vakfiyelerde, çocuklara ders verecek kişilerin tespitinde bu tür vasıfların aranması, velilerin duyarlılığının vâkıflara tesiriyle de açıklanabilir.

Aritmetik: İlk yıllar değil belki ama ilerleyen yıllarda mekteplerde öğretilen derslerden biri de aritmetiktir. Basit aritmetik kurallarının özellikle dört işlemin öğretildiğı bir aritmetik dersinin gündelik hayatın vazgeçilmez ihtiyaçlarından biri olduğunda şüphe yoktur.

Osmanlı döneminde şehir, kasaba ve köylerde sıbyan mektebi olmayan yerlerde camiler, çocukların eğitimi için okul olarak kullanılmıştır. Bu gelenek, özellikle 1950'lerden itibaren yaz aylarında ilkokul öğrencilerine camilerde Kur'an öğretilmesi ve bazı sûrelerin ezberletilmesi şeklinde devam etmiştir.¹⁷³

Osmanlılarda, on iki yaşına kadar mahalle mektebinde okuma yazma öğrenen erkek çocuklar daha çok kendi mahalleleri civarındaki cami derslerine devam ederlerdi. Bu derslerde Sarf-i Arabi, Sarf-i Farsî, nahiv, ilmihal ve risale-i ahlak okutulur, Farsça kelimeleri öğretmek için şair Sümbülzade Vehbi Efendi'nin manzum Tuhfe-i Vehbi'si ezberlettirilirdi. Bu talebelerden bazıları Fatih, Bayezid, Süleymaniye medreselerine devam ederlerdi.¹⁷⁴

1869'dan itibaren, geleneksel sıbyan mekteplerinin yanında iptidai mektep veya usûl-i cedide mektebi adıyla yeni ilkokullar kurulmaya başlanmıştır.¹⁷⁵ Usûl-i cedideye göre hazırlanmış ders programının tatbik ve tecrübesi için 1872 tarihinde İstanbul'da Nuriosmaniye Camii içinde bulunan kârgir binada bir iptidaî okulu açıldı. Daha sonra İmparatorluğa yayılacak iptidaî okulların ilki budur. Bu okullarda okutulacak kitaplar açık, sade ve öğrenciye şevk verecek şekilde yeniden hazırlanmıştır. Özellikle "elifba" için yeni heceleme usûlünün ve altı ayda okumayı öğretecek kolay bir yöntemin bulunması ve ayrıca kitabın içine resimlerin de konması şart koşulmuştur.¹⁷⁶

Usul-i cedide hareketinde Selim Sabit Efendi'nin önemli payı vardır. Elifbayı Osmanî isimli bir kitap yazmış, okuma ve yazma öğretimine ilişkin ileri sürdüğü görüşlerini burada ortaya koymuştur.¹⁷⁷

Sıbyan mekteplerinde okuma öğretimi ile ilgili bilinen en eski ve en yaygın kitap, Elifba cüzüdür. Yazarı ve ilk yazıldığı tarih bilinmemektedir. Geleneksel okuma öğrenme yöntemi bu kitapla sürüp gitmiştir. Kitabın amacı aslında Kur'an'ın okunuşunu öğretmektir. Harfler üstün, esre, ötre vb. harekelere göre hecelenmektedir. Bu yönüde usul-i tehecci deniyor. Usûl-i cedit hareketi bunu terk edip, usûl-i savtiye denen harflerin seslerine dayanarak kelimeleri doğrudan doğruya okuma yöntemini esas almıştır.¹⁷⁸

¹⁷³ Önkal, Bozkurt, s. 46-56.

¹⁷⁴ Kara, Binici, s. 267.

¹⁷⁵ Akyüz, s. 230-231.

¹⁷⁶ Kodaman, s. 64-65; Berker, s. 102-103.

¹⁷⁷ Akyüz, s. 234.

"Rehnümay-ı Muallimin-i Sıbyan" adlı talimat ve programın tatbik olunacağı usûl-i cedide okullarına mahsus dersler şunlardır:¹⁷⁹

Elifba, Ahlak, Fezaili Fiikiye, Kavaidi Türkiye, Coğrafya, Tarih, İnşa, Edebiyatı manzume, Şevaz-i imla, Meşk. Usul-i Atfika okullarında ise eskiden olduğu gibi sadece elifba, amme, tebareke gibi cüzler, ilmihal, tecvit ve risale-i ahlak okutulmaya devam edilmiştir.

2.2.2. Medreselerde Müfredat

İlk Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin neler olduğu, nasıl bir sıraya göre okutulduğu kesin olarak bilinmiyorsa da bunların Selçuklu medreselerinde okutulan müfredatla aynı veya az farkla benzerleri olduklarında şüphe yoktur. Böylece, İlk Osmanlı medreselerinde nakli ilimlerin yanında, matematik gibi bazı akli ilimler de okutulmakta idi. Mesela İznik'teki ilk medresenin müderrisi Davûd-i Kayseri, nakli olduğu kadar akli ilimlere de vâkıftı.¹⁸⁰

Bununla beraber kurulduğu Orhan Gazi devrinden itibaren Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin daha ziyade dini ilimlere tahsis edildiği bir gerçektir. Medreselerde okutulan dersler Haşiye- i Tecdîd, Miftah, Telvîh gibi kitap isimlerine göre bilinir ve medrese derecelerinde bunlar kullanılırdı. XVI. asrın sonlarında kaldırıldığı iddia edilen matematik, hendese, hey'et (astronomi) ve felsefe ilimleri de belli bir süre medreselerde okutulmuş ve XIX. asra kadar okutulan derslerin muhtevası değişmeden devam etmiştir. XIX. asrın ortalarında medresede okutulan dersler Arapça grameri, mantık ve İslâmi ilimlerden oluşmaktaydı.¹⁸¹

Medreseler şimdiki gibi sınıf üzerine değil okunan kitap üzerine taksim edilmişti. Okunan kitaplara göre medreselerin programları şöyledir:¹⁸²

Evvelâ iptidayı hariç medresesine giren talebe burada elifba ve ilmihal, Kur'an, yazı, âmâlî erbaa'ya kadar hesap görürdü. Orta tahsil, dâhil ve hariç iki medresede yapılırdı. Bunlar da mukaddematı ulûm denilen sarf, nahiv, yazı, iştikak, eşkâli tesis ve şerhi (hendese), hesap, adâbülbahs (münazara), İşagoci (mantık) ve onun şerh-i Fenari ve daha yüksek olarak metali şerhi ve kelimadan haşiye-i tecdîd okunurdu. Fakat

¹⁷⁸ Akyüz, s. 233.

¹⁷⁹ Berker, s. 83-86.

¹⁸⁰ Akyüz, s. 73.

¹⁸¹ Akgündüz, s. 71-73.

¹⁸² Ergin, s. 99-100; Uzunçarşılı, s. 19-31.

İsagoci ile şerhleri dâhil medresesine mahsus olup bir dereceye kadar yukarı olan hariç medresesinde metali şerhi okunurdu.

Orta kısımdan sonra tetimme medreseleri yani liseler gelirdi. Burada mantıktan şemsiye şerhinden başlanarak belâgattan şerhi miftah ile muhtasar meânî, mutavvel, usûl-i fıkihtan Sad'rüşşeria'nın tavzihi ve bunun şerhi telvih, kelâmdan şerh-i tecrîd ile Sadeddin Taftazanî'nin telhis şerhi ve Kadı Beyzavî'nin tevali kitabıyla İsfehani'nin yazdığı şerh okutulurdu.

Osmanlı Devleti'nin en temel eğitim öğretim kurumu olan medreselerin düzeylerini, bu medreselerde okutulan kitapları ve ilgili oldukları bilim dalını ve bu medreselerde görev tapan müderrislerin aldıkları maaşı bir tablo halinde şöyle gösterebiliriz.

Tablo 1: Düzeylerine ve okutulan kitaplara göre medrese programı:¹⁸³

| Düzeylerine göre medreselerin adları | Okunan başlıca ders kitapları | Kitabın ilgili olduğu bilim dalı | Müderrisin maaşı |
|--------------------------------------|-------------------------------|----------------------------------|----------------------------|
| Hariç | Haşiye-i Tecrid | Kelam | 20-25 Akçe günlük |
| | Şerh-i Metali | Akaid- Kelam | |
| | Şerh-i Tevali | Akaid- Kelam | |
| | Mutavvel | Belagat | |
| | Fıkıh metni ve şerhleri | Matematikle ilgili bilimler | |
| | İlmi kelam | Kelam | |
| | Riyaziyat | Fıkıh | |
| Dâhil | Telvih | Fıkıh | 30-40 Akçe günlük |
| | Miftah | Belagat | |
| | Şerh-i Mevakıf | Kelam | |
| | Şerh-i Makasid | Kelam | |
| | Maani | Belagat | |
| Tetimme | İsfehaniye | Kelam | 50 Akçe günlük |
| | Şerhi Şemsiye | Mantık | |
| | Hidaye | Fıkıh | |
| Sahn | Hidaye | Fıkıh | 50 ve daha çok Akçe günlük |
| | Keşşaf | Tefsir | |
| | Şerh-i Adud | Usul-i Fıkıh | |
| | Seçmelik | | |

¹⁸³ Akyüz, s. 76.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

3.1. DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ

II. Abdülhamit tahta çıktığında devlet en buhranlı günlerini yaşıyordu. Abdülaziz devrinde başlamış olan Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmalarına V. Murad devrinde Sırbistan ve Karadağ muharebeleri de eklenmişti. Bu isyanları kıskırtan ve destekleyen Rusya "Şark meselesi" ni halletmek üzere fırsat kollamakta idi. Malî İmkânsızlıklar yüzünden isyanlar bastırılmıyordu. Abdülhamid Osmanlı tarihinde o zamana kadar görülmemiş bir diplomasiyle kısa sürede ordunun ve halkın gönlünü kazandı.¹⁸⁴

23 Aralık 1876'da kanuni esasi ilan edildi. 19 Mart 1877'de meclis bizzat padişah tarafından açıldı. 141 üyeden oluşan bu ilk Türk parlamentosunun üyelerinin 115'i mebus, yirmi altısı da ayan üyesinden teşekkül ediyordu. Mebusların altmış dokuzu müslüman, kırk altısı gayri müslim idi.¹⁸⁵

Rusya, 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilân etti. Romenler, Sırp, Karadağlılar ve Bulgarlar Rusya'nın yanında yer aldılar. Malî ve askerî vaziyeti son derece kötü durumda bulunan Osmanlı Devleti dışarıdan da yardım alamadı. Türk orduları cephelerden çekilmeye başladı. Onların ardından on binlerce Müslüman-Türk muhacir de İstanbul'a akın etti. Muhacirler bir plan içinde Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmeye çalışıldı. Memleketin son derece karışık günler yaşadığı bu sırada, bu konularda tek karar organı olan mecliste de tam bir anarşi hüküm sürmekte idi.¹⁸⁶

Nihayet anayasanın kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak, 13 Şubat 1878'de Meclis-i Meb'ûsan'ı süresiz olarak tatil eden II. Abdülhamid tüm yetkileri kendi elinde topladı. 3 Mart 1878'de Rusya ile Ayestefanos antlaşması imzalandı.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, İstanbul, 1988, c.1, s. 217.

¹⁸⁵ Küçük, s. 217.

¹⁸⁶ Küçük, s. 218.

¹⁸⁷ Küçük, s. 218

Bütün bunlar karşısında II. Abdülhamit, devletin toprak bütünlüğünü korumayı esas alan ve büyük devletlerin rekabeti üzerine tesis ettiği bir denge politikasını benimsedi. Devletin toparlanabilmesi için zamana ihtiyaç olduğuna inanan Abdülhamid, bazı tavizler pahasına da olsa, ağır yük oluşturan savaşlardan kaçınma yolunu benimsemiş, bütün çabalarına rağmen toprak kayıplarının önüne geçememiştir.

13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile pek çok toprak kaybedildiği gibi Rusya'ya karşı da ağır bir harp tazminatı ödenmesi kabul edildi. Ayrıca Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmış olması, diğer devletlerin de bu konudaki faaliyetlerini arttırdı. İngiltere'nin teşvikiyle Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya'ya bırakıldı. 1881'de Fransa Tunus'a, ertesi yıl İngiltere Mısır'a bir oldu bitti ile el koydular; Bulgarlar da 1885'te Doğu Rumeli eyaletini işgal ettiler.¹⁸⁸

II. Abdülhamid. 23 Temmuz 1908'de anayasayı tekrar yürürlüğe koyduğunu ilân etti. II. Meşrutiyet adı verilen bu olay, beklenenin aksine imparatorluğun dağılmasını daha da hızlandırdı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Meclisi'ne üye gönderilmesine engel olmak için 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i işgal etti. Aynı gün Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti. Bir gün sonra da Girit, Yunanistan ile birleştiğini açıkladı.¹⁸⁹

Ülkenin içinde bulunduğu bu sıkıntılara rağmen eğitim alanında çok ciddi yatırımlar yapılmış, sağlık alanında önemli adımlar atılmıştır. İmar ve bayındırlık faaliyetlerine hız verilmiş, ulaşım ve haberleşme hizmetleri yurdun her tarafına götürülmüştür.

¹⁸⁸ Küçük, s. 218.

¹⁸⁹ Küçük, s. 222.

3.2. EĞİTİM ÖĞRETİM ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR VE YENİLİKLER

II. Abdülhamid'in saltanat döneminde maarifte Batılılaşma yönünde önemli ilerlemeler kaydedilmiş zamanın ihtiyaçlarına göre hemen her alanlarda İstanbul ve taşrada pek çok okul açılmıştır. O döneme kadar açılan yüksekokulların başarısızlığının ve kapanmalarının başta gelen sebebi olan orta dereceli okullardan yetişen öğrencilerin azlığı ve kalitelerinin düşüklüğü meselesine ilk defa Abdülhamid devrinde çözüm aranmıştır. Kızların öğretimine ağırlık verilerek ilk ve orta dereceli kız okullarının sayısı artırılmıştır. Bu dönem maarif politikasının önemli özelliği, Tanzimat dönemindeki itidalden uzak Batılılaşma gayretlerinin giderek durulması, daha soğukkanlı, ölçülü ve millî bir tavır takınılması, bilim ve teknik alanlarında Batı'dan mümkün olduğunca çok faydalanılması yoluna gidilmeye çalışılmasıdır.¹⁹⁰

II. Abdülhamit dönemi eğitiminin en önemli özelliklerinden bir diğeri de artık eğitim ve öğretimin salt İstanbul için olmaktan çıkmasıdır. Bu dönemde her tarafta bir eğitim seferberliği yaşandığı gözlenir. Devletin en ücra köşelere kadar varlığını hissettirmesi, bayındırlık çalışmaları, yol yapımları, kentleşme ve belediye hizmetleri ile genel ve teknik eğitim özendirilmiştir. İdadiler için görkemli binalar yapılmış ve meslek okulları her alan için öngörülmüştür. Yükseköğrenimi özellikle darülmualiminlerle İstanbul dışındaki değişik vilayetlere de taşımıştır.¹⁹¹

Bilhassa Batı tarzındaki ilk ve orta tahsilin kurulması bu dönemdedir. Abdülhamid bütün vilâyetlerle sancakların çoğunda rüşdiyelerin kurulmasını sağlamıştır. Yalnız İstanbul'da açtığı idâdîlerin sayısı altıdır. İbtidâî denilen ilk mektepleri köylere kadar götürmüştür. Rüşdiyelerden itibaren yabancı dil öğretimi mecburi tutulmuştur.¹⁹²

Tanzimattan beri üzerinde durulan İlköğretimden yükseköğretime geçişteki kademe anlayışı tam anlamıyla yerleşmiştir. Bunun bir neticesi olarak bu dönemde iyi bir tahsil sürecinden geçenler daha sonra milli mücadeleye yön vermiş ve cumhuriyetin kurucu kadrosunu oluşturmuştur.¹⁹³

¹⁹⁰ Ayhan, s. 161.

¹⁹¹ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 97.

¹⁹² Küçük, s. 221.

¹⁹³ İsmail Çolak, *Millî Mücadele'de Kalemlî Ordu*, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2010, s. 15.

Bu dönemde maarifle ilgili yapılan çalışmaları genel olarak şu başlıklar altında toplayabiliriz:¹⁹⁴

1. Bütün kademeleriyle eğitim öğretim ülke geneline yayılmaya çalışılmıştır.
2. Nicelik bakımından önemli gelişmeler kaydedilmiş, birçok meslek ve sanat okulu açılmıştır.
3. Programlarda din ve ahlak derslerinin saatleri artırılmıştır.
4. Öğretmenliğin meslekleşmesine ilişkin önemli hukuki düzenlemeler yapılmıştır.

5. Türkiye'deki ilk pedagoji kitapları sayılan, Selim Sabit Efendi'nin *Rehnüma-yı Muallimin'i* (1890), Ayşe Sıdıka Hanım'ın *Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri* (1897) kitabı ve Aristoklis Efendi'nin *İlm-i Terbiye-i Etfal* ismiyle Süleymanpaşazâde Sami Bey'in Türkçe'ye çevirdiği eseri bu dönemde yayımlandı.

6. İlk kez, "Salname-i Nezareti Umumi" adıyla, imparatorluk çapında önemli eğitim öğretim yıllıkları çıkarılmıştır.

7. İlk ve orta öğretimi çağdaşlaştırmada Tanzimatçılara göre büyük ve ileri adımlar atıldı. Geleneksel medrese sistemi yerine modern anlamda okulların ve yönetimin kökleşmesi sağlandı.

II. Abdülhamid, halkın ancak yeterli ve çağdaş bir eğitimle rüşde erebileceğine inanıyordu. Bunu temin edecek bir eğitim sistemi kurmaya çalışmıştır. Ancak bu şekilde devleti parçalanmaktan kurtarabileceğini düşünmektedir.¹⁹⁵ Abdülhamid'in ısrarla üzerinde durduğu eğitim politikasının esasını bu anlayış teşkil etmektedir.¹⁹⁶

3.2.1. İlköğretim

II. Abdülhamid devrinde ilköğretim meselesi daha Kanun-u Esasî (1876 Anayasası) hazırlanırken ele alınmış ve anayasanın 114. maddesi olarak "*Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburî olacak ve bunun derecâtı ve teferruatı nizâm-ı mahsûs ile tayin kılınacaktır*" şeklinde tespit edilerek ilköğretim mecburiyeti getirilmiştir.¹⁹⁷ Avrupa ülkelerinde de aynı tarihlerde ilköğretim mecburiyetinin anayasa metinlerine girdiği görülür. Bu mecburiyetin

¹⁹⁴ Sakaoğlu, s. 106-120.

¹⁹⁵ Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul, Eylül Yayınları, 2002, s. 133.

¹⁹⁶ Koloğlu, s. 90.

¹⁹⁷ Kemal Gözler, *Türk Anayasaları*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 1999, s. 50.

konmasıyla kız ve erkek çocukların eşit şekilde eğitim imkânlarından yararlanması hukuken temin edilmiştir.¹⁹⁸

1879'da maârif teşkilâtında yapılan değişiklikle Maârif Nezâreti bünyesinde "*Mekâtib-i sıbyaniye dairesi*" kurulmuş ve ilköğretim meselesi daha ciddi olarak ele alınmıştır. Bu devirde ilköğretimle yakından ilgilenildiğini vesikalar göstermektedir.¹⁹⁹ II. Abdülhamid döneminde ibtidai mekteplerin açılmasıyla birlikte sıbyan mektebi tabirinin yerini "*mekâtib-i ibtidaiyye*" almıştır.²⁰⁰

Bu dönemde ilköğretim usul-i atıka (*mekâtib-i sıbyaniye*) ve usul-i cedide (*mekâtib-i iptidaiye*) diye ikiye ayrılmıştır. Rehnümay-ı Muallimin-i Sıbyan ile meydana çıkan Usul-i cedidenin tecrübe ve tatbiki için 1872'de "*iptidai numune mektebi*" açılmış, bunun faydası tespit olunduktan sonra önce İstanbul'da sonra da yavaş yavaş uzak vilayetlere bu okullar teşmil edilmiştir. Usul-i atıka yöntemiyle eğitime devam eden okullar da mevcudiyetlerini II. Meşrutiyete kadar devam ettirmişlerdir. Kuruluşlarından 1892 yılına kadar İptidai mekteplerde Selim Sabit Efendinin Rehnümay-ı Muallimin-i Sıbyan ile ortaya koyduğu öğretim metotları, talimat ve programlar takip edilmiştir. Bu dönemde ilköğretim köy ve şehir tasnifine de tabi tutularak ilköğretim müesseselerinin eğitim, öğretim ve idare işleri birtakım esaslara bağlanmıştır.²⁰¹

II. Abdülhamid devrinde ilkokulların yaptırılması, cehaletin giderilmesi ve genel maârif hizmetlerinin halka götürülmesi hususunda önceliğin, müslüman nüfusun çok olduğu bölgelere verilmesi, ilköğretim siyasetinin esasını teşkil eder.²⁰²

Diğer önemli bir husus, ilkokullara öğretmen yetiştirme konusunda takip edilen siyasettir. Bu dönemde özellikle ilkokul öğretmeni yetiştirilmesine önem verilmiştir. Bunun için kısa süreli kurslar açılmış ve öğretmen açığı kapatılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde öğretmenliğin meslekleşmesi için çok önemli olan on maddelik bir talimat çıkarılmıştır ki devrin en olumlu eğitim çalışmalarından biridir. "*Muallimlikte Meslek İhtisas Tesisine Dair Talimat*" başlığını taşıyan bu belgenin konumuzla ilgili temel hükümleri şöyledir.²⁰³

¹⁹⁸ Kodaman, s. 67.

¹⁹⁹ Kodaman, s. 67.

²⁰⁰ Baltacı, *Osmanlılar'da Mektep*, s. 7.

²⁰¹ Berker, s. 150.

²⁰² Kodaman, s. 69.

²⁰³ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1318: 517-520; Akyüz, s. 278.

Md. 1. Öğretmenlik mesleğine girebilmek için aşağıdaki şartlar konmuştur:

1. Güzel ahlak ve güzel davranışlı olmak
2. Öğretim görevinden başka bir işle ya da memuriyetle uğraşmamak
3. Kendisine verilecek derse bağlılık ve ihtisasa uymak

Md. 6. Ders grupları gösterilmiş ve bir öğretmene birden fazla ders verilmesi durumunda bu derslerin arasında mümkün olduğu kadar bir ilişki bulunmasına dikkat edilmesi istenmiştir.

II. Abdülhamid devrinde ilköğretime gereken ilginin gösterildiğini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:²⁰⁴

- a. Kanunî tedbirler alınmış ve ilköğretim mecburiyeti konmuştur.
- b. İdarî tedbirler alınmış, merkez ve taşrada ilköğretim teşkilâtı kurulmuştur.
- c. İptidaî okulların açılması ve sayılarının artırılmasına çalışılmıştır.
- d. Sıbyan okullarına yeni usûl öğretimi getirilmiştir
- e. Müslüman halkın yoğun olduğu yerlerde ilköğretime öncelik ve ağırlık verilmiştir.
- f. Halkın maârif alanında maddî yardımının sağlanmasına çalışılmıştır.
- g. Taşrada Darülmüâllimînlerin açılması bu dönemde gerçekleşmiştir.

İstanbul'da ilköğretim:

Yukarıda da ifade edildiği gibi 1872'de İstanbul'da Nuruosmaniye Camii içinde Selim Sabit Efendi tarafından hazırlanan yeni tedaris usûlünün tatbik ve tecrübe olunması maksadıyla açılan "*nümûne iptidaî*" okulundan müsbet neticeler alınması üzerine, yenilerinin açılmasına ve hattâ sıbyan okullarının dahi tedaricen bu usûle dönüştürülmesine karar verilmiştir. Bu tip iptidaî okulların sayısı 1876'ya kadar ancak üçe çıkabilmiştir. Bunlar Nuruosmaniye, Simkeşhâne ve Saraçhane iptidaî okullarıdır. Bu dönemde İptidailer kısa zamanda gelişmiş ve önem kazanmıştır. Bu gelişmeler yıllara göre aşağıdaki seyri takip etmiştir:²⁰⁵

1876

Nuru Osmaniye iptidaîsi, Simkeşhâne iptidaîsi, Saraçhane iptidaîsi, Eski Ali Paşa iptidaîsi, Lâleli iptidaîsi, Rüstem Paşa iptidaîsi.

²⁰⁴ Kodaman, s. 69-70.

²⁰⁵ Kodaman, s. 70-72; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1293: 148-149.

1877-1878

Mahmudiye iptidaîsi, Beylerbeyi iptidaîsi, Bebek iptidaîsi, İstinye iptidaîsi, Yeniköy iptidaîsi, Fatih iptidaîsi, Süleymaniye iptidaîsi, Vezneciler iptidaîsi.

1880

Fevziye iptidaîsi, Kanlıca iptidaîsi, Çengelköy iptidaîsi, İbrahim Ağa Çayırı iptidaîsi, Şehzade iptidaîsi.

1881

Hafız Paşa iptidaîsi, Haydarhâne iptidaîsi, Deveoğlu iptidaîsi, Beşiktaş iptidaîsi, Küçük Langa iptidaîsi, Koca Mustafa Paşa iptidaîsi.

1882

Bayrampaşa iptidaîsi, Hekimoğlu Ali Paşa iptidaîsi, Hoca Paşa iptidaîsi, Peyman Sultan iptidaîsi, Hekim Şirvani iptidaîsi, Kalender iptidaîsi, Pürtelâş Hasan Efendi iptidaîsi, Mihrimah Sultan iptidaîsi, Ahmediye iptidaîsi, Valide Atik iptidaîsi, İskele Başı iptidaîsi.

1883

Ragıp Paşa iptidaîsi.

1884

Recai Efendi iptidaîsi, Sarıyer iptidaîsi, Yüksekaldırım iptidaîsi.

1885

Küçükpazar iptidaîsi, Abdülislâm iptidaîsi, Bayram Fırını iptidaîsi, Hamidiye iptidaîsi.

Tablo 2: 1887 tarihine kadar İstanbul'daki okulların cemaatlere göre dağılımı.²⁰⁶

Cemaatler

Yıllara göre okulların sayısı

| | 1876 | 1877 | 1878 | 1880 | 1883 |
|---------------|------------|------------|------------|------------|------------|
| İslâm | 280 | 290 | 291 | 264 | 253 |
| Rum | ? | 65 | 65 | 66 | 68 |
| Ermeni | ? | 43 | 44 | 45 | 45 |
| Katolik | ? | 8 | 8 | 9 | 10 |
| Bulgar | ? | 3 | 3 | 3 | 3 |
| Yahudi | ? | 29 | 29 | 24 | 33 |
| Protestan | ? | 8 | 8 | 11 | 8 |
| TOPLAM | 280 | 446 | 448 | 422 | 420 |

²⁰⁶ Kodaman, s. 75.

Bu okulların hepsinde 40.000-45.000 civarında öğrenci mevcut olup, bunun 12.000 kadarını Müslümanlar teşkil etmektedir.

Tablo 3: 1886 tarihinde İstanbul'daki İslâm sıbyan okullarının semtlere göre dağılımı.²⁰⁷

| Merkez okulları | Erkek okulu | Erkek öğrenci | Kız okulu | Kız öğrenci |
|-----------------|-------------|---------------|-----------|-------------|
| Sultanahmet | 19 | 811 | 8 | 399 |
| Aksaray | 23 | 925 | 13 | 626 |
| Haseki | 21 | 674 | 9 | 612 |
| Fatih | 20 | 765 | 4 | 364 |
| Emir Buharî | 13 | 641 | 5 | 432 |
| Sultan Selim | 13 | 560 | 4 | 380 |
| Eyüp | 12 | 638 | 1 | 8 |
| Kasımpaşa | 19 | 604 | 2 | 521 |
| Tophane | 11 | 524 | 7 | 346 |
| Beşiktaş | 28 | 1021 | 11 | 644 |
| Çengelköy | 24 | 900 | ? | 100 |
| Üsküdar | 19 | 999 | 16 | 700 |
| TOPLAM | 222 | 9062 | 70 | 5132 |

Maârif Nezareti, bir yandan okul sayısını arttırmaya, diğer yandan da öğretim programlarını ıslaha çalışmıştır. Özellikle azınlık okulların iyi durumda olması ve öğrencilerinin iyi yetişmesi, Maârif Nezaretini, Müslüman halkın çocuklarının devam ettiği okulların durumuyla yakından ilgilenmeye zorlamıştır. Bunun sonucunda Nezaret, İslâm ilkokullarının idare ve kontrolünü kendi eline almaya çalışmıştır. Nitekim 1891 (1309) tarihinde "Dersaâdet Mekâtîp-i iptidaîyesi için tâlimât-ı mahsûsa"nın yayınlanması bu yönde atılmış önemli bir adımdır. Bu talimatla sıbyan-iptidaî ayrımı kaldırılarak, bütün ilkokullara iptidaî adının verilmek istendiği anlaşılmaktadır. 1891'den 1909'a kadar İstanbul ilkokulları bazı ufak değişikliklere birlikte bu esaslara göre idare edilmiştir.²⁰⁸

²⁰⁷ Kodaman, s. 76.

²⁰⁸ Kodaman, s. 76-77; Bu talimatın metni için bkz. Mahmut Cevad, s. 314-322.

Vilâyetlerde ilköğretim:

1869 Maarifi Umumiye Nizamnâmesinde sıbyan okullarının ıslâhı ve iptidaîlerin açılması kararlaştırılmış ancak uygulanması pek mümkün olmamıştır. 1876'dan önce; İmparatorluk dâhilinde bulunan iptidaî okulların sayısı 200'ü geçmiyordu. Bu durum Tanzimatçıların, rüşdiye okullarını, sıbyan ve iptidaîlere tercih etmelerinin sonucudur. II. Abdülhamid devrinde daha olumlu bir ilköğretim anlayışının benimsendiğini görüyoruz. İlköğretim hizmetleri vilâyetlere götürülerek Müslüman halk cehaletten kurtarılmaya çalışılmıştır.²⁰⁹ Bu anlayışın bir neticesi olarak 1878 yılında Maarif Nezareti bünyesinde ilköğretim dairesi kurulması kararlaştırılmıştır.²¹⁰

II. Abdülhamid devrinde, ilköğretimin ıslâhı için gerek Maârif Nezaretince ve gerek diğer devlet adamlarınca ileri sürülen başlıca tedbirler şunlardır:²¹¹

1. İptidaî okulların yani ilköğretimin parasız olması. Bu konu birçok defalar Maârif Nezaretine ve Anadolu umumî ıslahat müfettişi Şakir Paşa'ya yazılan raporlarda ele alınmış ve cehaletin giderilmesine çare olarak sunulmuştur. Ancak parasız ilköğretimin hazineye yükleyeceği mali külfeti göz önünde bulunduran hükümet, bu işe itibar etmemiştir. Burada dikkati çeken husus, parasız ilköğretim fikrinin var olmasıdır.

2. Köy ve kasabalarda öğretim çağındaki çocukların okullara devamının sağlanması ve bunun ihtiyar heyeti marifetiyle temin edilmesi hususu Nezaret tarafından 1892 (11 Mayıs 1308) tarihinde vilâyetlere tebliğ olunmuştur. Fakat mecburi ilköğretim bu usulle de çözülememiştir.

3. Her köyde ihtiyaca göre bir okulun açılması ve burada düzenli bir eğitimin sağlanması gereklidir.

4. Köy okullarının devamlı teftişi için seyyar (gezici) müfettişlerin görevlendirilmesi.

5. Kaza merkezlerinde muntazam ve usûl-i cedîde üzere birer iptidaî okulun ihdası.

6. Dârümuallimîn-i iptidaîye mezunlarının köylere gitmelerini sağlayacak tedbirlerin alınması.

²⁰⁹ Kodaman, s. 77.

²¹⁰ Berker, s. 135.

²¹¹ Kodaman, s. 84-85.

7. Bölge İlkokullarının teşkili, her köye birer ilkokul yapmanın şimdilik güçlüğü anlaşıldığından hiç olmazsa birbirine yakın köylerin bir nahiye bölgesi haline getirilip, her köye yarım saat veya üççeyrek kadar mesafede bulunan nahiye merkezlerine birer iptidâi okulun açılması.

8. İlkokulların gelişmesi halkın himmetine bağlı olduğundan halkın teşvik edilmesi ve bu maksatla kaza ve sancak merkezlerinde maârifle uğraşacak mahallî heyetlerin kurulması.

9. İlkokullarda din derslerine ağırlık verilmesi ve Osmanlılık fikrine göre yetiştirilmesi.

Bu saydığımız tedbirlerden II. Abdülhamid'in dikkatini en fazla çeken ve bizzat alâkadar olduğu konu, nahiye merkezlerinde yaptırılması düşünülen bölge ilkokullarıdır. Nitekim II. Abdülhamid, nahiye merkezlerinde büyük birer iptidâî yapılması ve öğretmenlerinin derhal tedariki hususunda emir vermiştir. Bunun üzerine hükümet, Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa vasıtasıyla valiliklere ve Anadolu ıslahat müfettişi Şakir Paşa'ya telgraflar çekerek ilkokulların yapılmasını ve maârif bütçesinden karşılanmak üzere 100'er kuruş maaşla öğretmen bulunmasını emretmiştir.²¹²

1908 tarihine kadar, ilköğretimin ıslâhı ve yayılması konusunda, yukardaki tedbirler üzerinde durulmuş ve bunların uygulanmasına çalışılmıştır. Bunun sonucu, ilkokul sayısı Anadolu'da yaklaşık 14.000'e ulaşmış ve buraya devam eden öğrenci sayısı ise, 175.000'e yükselmiştir. Bu arada, Harput ve Diyarbekir bölgelerinde ilkokul yapma konusunda önemli adımlar atılmıştır. Açılan okulların tahminen % 98'inde tek öğretmen mevcuttu. Her okula, ortalama 20-30 civarında öğrenci düşmektedir.²¹³

1877 yılında sayıları 200'ü geçmeyen usûl-i cedide okulları 1892-1893 ders yılında İmparatorlukta epeyce çoğalmıştır. 1316 (1898) maârif salnamesi, 1892-1893 istatistiklerine dayanarak ülkedeki usûl-i atîka ve usûl-i cedîde okullarının sayısını aşağıda gösterilen tablodaki gibi vermiştir:²¹⁴

²¹² Kodaman, s. 85.

²¹³ Kodaman, s. 85-86.

²¹⁴ Akyüz, s. 255; Berker, 157-158; *Maarif Salnamesi*, 1316: 1256-1257

Tablo 4: 1892-1893 istatistiklerine göre vilayetlerdeki usûl-i atfika ve usûl-i cedîde okullarının sayısı:

| Vilâyet | Usûl-i atfika | Usûl-i cedîde | Toplam |
|--------------------|---------------|---------------|---------------|
| Anadolu | | | |
| Erzurum | ? | ? | 850 |
| Adana | 585 | 12 | 597 |
| Ankara | 1.695 | 397 | 2.092 |
| Aydın | 420 | 151 | 571 |
| Bitlis | 254 | 9 | 263 |
| Bursa | 3.173 | 244 | 3.417 |
| Diyarbakır | 185 | 11 | 196 |
| Sivas | 1.366 | 271 | 1.637 |
| Trabzon | 2.390 | 229 | 2.619 |
| Kastamonu | 2.919 | 555 | 3.474 |
| Konya | 275 | 35 | 1.966? |
| Mamuratülaziz | 392 | 6 | 398 |
| Van | 120 | 9 | 129 |
| Rumeli | | | |
| Edime | 1.721 | 204 | 1.925 |
| İşkodra | 75 | 26 | 101 |
| Kosova | 386 | 59 | 445 |
| Manastır | 275 | 176 | 451 |
| Yanya | 61 | 66 | 127 |
| Arabistan | | | |
| Basra | 90 | 26 | 116 |
| Bağdat | 38 | 11 | 49 |
| Beyrut | 205 | 181 | 386 |
| Halep | 604 | 29 | 633 |
| Suriye | 232 | 59 | 291 |
| Musul | 392 | ? | 392 |
| Ege adaları | 3 | 68 | 71 |
| İstanbul | 196 | 47 | 243 |
| TOPLAM | 18.938 | 3.057 | 21.995 |

Yukarıda görüldüğü gibi, Tanzimat devrine oranla, ilköğretim vilâyetlere taşmış, sayı yönünden az dahi olsa bir ilerleme kaydedilmiştir. 1909 tarihine kadar okul yapımı ve ıslâhı devam ettiğine göre, bu rakamların daha da arttığını söyleyebiliriz. Bir de ilköğretimde Anadolu'ya önem verilmesi takip edilen resmî

politikayı anlatmaktadır. Bunun sonucu olarak Bursa ve Sivas gibi vilâyetlerde büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Sadece Bursa'da 720 okul inşa edilmiş, diğerleri ise tamir görmüştür.²¹⁵ Sivas'ta da her köye bir iptidaî yaptırılmıştır. Edirne'de ise eski okulların tamiri, köy okullarının usûl-i cedîdeye çevrilmesi ve 14 adet iptidaî binasının yapımı gerçekleşmiştir.²¹⁶

II. Abdülhamid 1877-1893 tarihleri arasında şahsi mülkü olan "emlâk-i humâyunda" bizzat yaptırdığı iptidaî okullarla ilköğretime verdiği önemi ortaya koymuştur. İstanbul dışındaki bu okulların listesi şöyledir:²¹⁷

Tablo 5: II. Abdülhamid'in 1877-1893 tarihleri arasında İstanbul dışındaki "emlâk-i humâyunda" yaptırdığı iptidaî okullar:²¹⁸

| | | | | | |
|--------|----|---------|--------|----|---------|
| Bursa | 1 | iptidaî | Edime | 42 | iptidaî |
| Beyrut | 41 | iptidaî | Yanya | 5 | iptidaî |
| Bağdat | 7 | iptidaî | Rodos | 3 | iptidaî |
| Halep | 13 | iptidaî | Ankara | 2 | iptidaî |
| Aydın | 21 | iptidaî | Musul | 7 | iptidaî |
| İzmit | 1 | iptidaî | Bitlis | 1 | iptidaî |

Bu okulların çoğu emlâk-i humâyun ve çiftlik-i humâyuna yerleştirilen Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin çocukları için yaptırılmıştır. Bu gibi olumlu teşebbüsler, II. Abdülhamid'in ilköğretimle yakından ilgilendiğini göstermektedir. II. Abdülhamid döneminde genel maârif sisteminin temelini ilköğretimin teşkil ettiği ve bu bakımdan maârif reformuna ilkokullardan başlanması gerektiği görüşü ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak dönemin maârifçileri, ilköğretime büyük bir önem vermişlerdir. Gerçekten bu devirde İstanbul ve taşra ilköğretiminde, 37 yıl süren Tanzimat devrine nispetle, hatırı sayılır bir gelişme olmuştur.²¹⁹

II. Abdülhamid devri ilköğretimi hakkında genel bir hüküm vermek gerekirse diyebiliriz ki; kâğıt üzerinde her türlü tedbir ve kararlar alınmış fakat malî imkânsızlık, öğretmen yokluğu, halkın tutumu gibi sebeplerle bunların hepsi

²¹⁵ Bursa vilâyeti salnamesi, 1325: 328-330.

²¹⁶ Kodaman, s. 87.

²¹⁷ Kodaman, s. 87.

²¹⁸ Beyrut vilâyeti salnamesi, 1311-1312: 63-78

²¹⁹ Kodaman, s. 89.

uygulanamamıştır. Ancak bu sırada ortaya atılan "fikirler, alınan kararlar ve yapılan uygulamalar, İkinci Meşrutiyet devri için temel olmuştur."²²⁰

Tablo 6: 1905-1906 ders yılında, usûl-i cedîde üzere öğretim yapan iptidai okulların vilâyetlere göre dağılımı.²²¹

| Vilâyet | Resmî iptidaîler | | | Husûsi iptidaîler | | |
|----------------|------------------|------------|--------------|-------------------|-----------|------------|
| | Erkek | Kız | Karışık | Erkek | Kız | Karışık |
| Edime | 28 | 5 | 44 | 14 | 4 | 103 |
| Erzurum | 90 | 2 | 2 | 2 | — | — |
| İşkodra | 56 | 9 | 74 | — | — | — |
| Adana | 6 | 8 | — | — | — | — |
| Ankara | 132 | 9 | 111 | — | — | — |
| İstanbul | 12 | 17 | 326 | — | — | 9 |
| Aydm | 669 | 92 | 698 | — | — | — |
| Bitlis | 12 | 1 | 1 | — | — | — |
| Basra | 15 | 2 | — | — | — | — |
| Bağdat | 10 | — | — | — | — | — |
| Beyrut | 168 | 14 | — | 43 | — | 6 |
| Ege adalan | 13 | 8 | 47 | — | — | — |
| Hicaz | 3 | 1 | — | — | — | — |
| Halep | 95 | 8 | 13 | — | — | — |
| Bursa | 43 | 7 | 6 | 1.208 | 7 | 191 |
| Diyarbakir | 247 | 2 | — | — | — | — |
| Suriye | 67 | 12 | — | — | — | — |
| Sivas | 47 | 5 | 29 | 24 | 5 | 122 |
| Trablusgarp | 20 | 1 | — | — | — | — |
| Trabzon | 82 | 1 | 443 | — | — | 2 |
| Kastamonu | 52 | 23 | 780 | — | — | — |
| Konya | 208 | 19 | — | — | — | — |
| Kosova | 351 | 20 | 129 | 24 | 2 | 31 |
| Mamuratülaziz | 77 | 3 | — | — | — | — |
| Manastır | 212 | 16 | 319 | 23 | 11 | 52 |
| Musul | 41 | — | — | — | — | — |
| Van | 13 | 2 | 18 | — | — | — |
| Yanya | 124 | 4 | 2 | 33 | 4 | 3 |
| Yemen | 52 | — | — | — | — | — |
| Selânik | ? | ? | ? | ? | ? | ? |
| İzmit | 16 | — | 243 | — | — | — |
| Bingazi | 10 | 1 | — | 39 | 1 | — |
| Canik (Samsun) | 6 | — | 39 | — | — | — |
| Çatalca | 3 | 1 | — | — | 2 | 48 |
| Zor | 48 | 1 | — | 20 | — | — |
| Kudüs | 350 | 2 | — | 1 | — | — |
| Çanakkale | 10 | 7 | 426 | — | — | — |
| Toplam | 3.388 | 304 | 3.621 | 2.431 | 36 | 567 |

Hicri 1319 (1901-1902) tarihli maarif salnamesinde o dönemde vilayetlerde tüm mekteplere giden talebelerin vilayet nüfusuna oranını (binde) gösteren bir tablo bulunmaktadır. Bu bilgiler, imparatorluğun sonlarına doğru tüm vilayetleri ve

²²⁰ Kodaman, s. 89.

²²¹ Kodaman, s. 89.

öğrencilerin nüfusa oranlarını gösterdiği için Türk eğitim tarihi açısından değer taşımaktadır. Buna göre:²²²

Tablo 7: 1901-1902 ders yılında vilayetlerdeki tüm mekteplere giden öğrencilerin vilayet nüfusuna oranı:

| Vilayetler | Oran | Vilayetler | Oran |
|---------------------------------|------|------------------------------|-------|
| Zor Sancağı | 2.99 | Manastır Vilayeti | 61.1 |
| Bingazi Sancağı | 5.46 | Sivas Vilayeti | 76.1 |
| Van Vilayeti | 9.4 | Konya Vilayeti | 88.3 |
| Diyarbakır Vilayeti | 21.1 | Hüdavendigâr(Bursa) Vilayeti | 91.3 |
| Musul Vilayeti | 22.4 | Aydın Vilayeti | 92.5 |
| Basra Vilayeti | 23.8 | Selanik Vilayeti | 95.7 |
| İşkodra Vilayeti | 25.7 | Kastamonu Vilayeti | 96.9 |
| Bağdat Vilayeti | 27.8 | Trabzon Vilayeti | 99.3 |
| Erzurum Vilayeti | 30.3 | Ege Adaları | 104.4 |
| Bitlis Vilayeti | 34.8 | Kale-i Sultaniye Sancağı | 118. |
| Ankara Vilayeti | 36.6 | Kosova Vilayeti | 120.4 |
| Mamuratulaziz (Elazığ) Vilayeti | 38.9 | Çatalca Sancağı | 126.8 |
| Suriye Vilayeti | 40.6 | İzmit Vilayeti | 162.8 |
| Adana Vilayeti | 41.9 | Kudüs Vilayeti | 174.8 |
| Halep Sancağı | 51.4 | Yanya Sancağı | 52.5 |
| Beyrut Vilayeti | 59.6 | | |

3.2.2. Ortaöğretim

Cumhuriyet devrine kadar memleketimizde orta öğretim düzeyindeki okul tiplerinin değişik istihale ve inkişafarla gelişip Rüşdiye, İdadiye ve Sultaniye şeklinde müesseseleştğini görmekteyiz.²²³

3.2.2.1. Rüşdiye Okulları

Sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan ve adına Rüşdiye denen yeni bir okul kurulması 1838 yılında kararlaştırıldı. Rüşdiyeler, ilk kuruldukları zaman sıbyan mekteplerinin daha iyi öğretim veren üst sınıfları gibi düşünülmüş, fakat çok geçmeden orta öğretimin en alt düzeyindeki okullar haline gelmiştir. Çocukların rüş yaşına kadar bu okullarda okumaları düşünüldüğü için

²²² Akyüz, s. 256.

²²³ Unat, s. 42.

bunlara Rüşdiye adını Padişah II. Mahmut vermiştir.²²⁴ Bu okulların başlangıçta Darülfünûna, daha sonraları idadilere basamak olması, rüşdiyelerin orta öğretim içinde ele alınmasını gerektirmektedir.²²⁵

Rüşdiyelerin açılışı:

II. Mahmud devrinde, sıbyan okullarının yetersiz olduğu anlaşılınca bu okullarının üstünde daha çok devlet dairelerine memur yetiştirmek ve yabancı dile yer veren yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak maksadıyla 1838'de "Meclis-i Umuru Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye"ce sınıf-ı sâni okullarının açılmasına karar verilmiştir.²²⁶ Bu kararı hayata geçirecek çalışmaları yürütmek üzere aynı yıl Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kuruldu. Ancak bu çalışmaların sonunda Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın öngördüğü şekilde Batı tarzı genel orta öğretim kurumları açılmadı; yeni gelişmekte olan Bâbîali bürokrasisine memur yetiştirmek için Mekteb-i Maârif-i Adliye (1839) ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiye'nin (1839) kurulması ile yetinildi.²²⁷

Bu okulları gerek binası gerek programlarında yer alan geometri, coğrafya, tarih ve politika derslerinin Fransızca okutulmak istenmesi itibariyle her bakımdan çağdaş eğitim kurumlarının öncüsü saymak gerekir.²²⁸

Rüşdiyelerin açılmasını hazırlayan süreç, Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında, Tanzimat Fermanı'nda sözü edilen düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için ülkede Avrupaî standartlarda yeni bir eğitim sistemi kurulmasını öngören bir ferman yayımlamasıyla başladı. Gerekli ön hazırlıkları yapmak üzere aynı yıl oluşturulan Muvakkat Meclis-i Maârif, Ağustos 1846'da sunduğu raporda sıbyan ve rüşdiye mektepleriyle dârülfünundan meydana gelen, Avrupa'da olduğu gibi üç kademeli bir eğitim sistemi kurulmasını teklif etti. Bu projeyi gerçekleştirmek için bir danışma ve karar organı niteliğindeki Meclis-i Maârif-i Umûmiyye ile bu meclisin kararlarını uygulayacak ve buna bağlı olarak ilk ve ortaöğretim işlerini yürütecek Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti tesis edildi. İlk rüşdiye 1847'de, daha sonra Maarif nâzirliğine kadar yükselecek olan Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Kemal Efendi'nin özel

²²⁴ Akyüz, s. 170.

²²⁵ Kodaman, s. 91.

²²⁶ Koçer, s. 40.

²²⁷ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *DİA*, İstanbul, 2008, c. 35, s. 301.

²²⁸ Unat, s. 42.

gayretleriyle İstanbul'da Davud Paşa Mektebi'nde açıldı. Bu okulda "usûl-i cedîde" yöntemlerine göre eğitim ve öğretim gerçekleştirildi.²²⁹

Muvakkat Maârif Meclisi rüşdiyelere, sıbyan okullarının üstünde, Darülfünuna öğrenci hazırlayan orta dereceli okul hüviyetini vermiştir. 1847 (25 Şubat 1264) tarihli Sadaret tezkeresindeki "*Mekâtib-i Rüşdiyyenin Mekâtib-i İlmiye ve Mekteb-i Harbiye ve Bahriye ve Mühendishâne ve Tıbbiye misillü Mekâtib-i Şâhâne'ye mahreç bulunması*" kaydı bunu ifade etmektedir.²³⁰

1852'de İstanbul'da 12 Rüştiye vardı. 1874'de 18 Rüştiye ve bu okulların tümünde 1859 öğrenci, bulunmakta idi. Çeşitli vilâyetlerde ise 87 Rüştiye mevcuttu. Askeri yüksekokullara öğrenci sağlamak ve dolayısıyla ordunun iyi yetişmiş subay ihtiyacını karşılamak için 1875'ten itibaren İstanbul'da ve başlıca il merkezlerinde askeri rüştiyeler açılmaya başlandı.²³¹

Rüşdiyeler, Osmanlı Devleti'nde kız çocuklarının sıbyan mektepleri üzerinde öğrenim görme imkânına sahip olabildikleri ilk eğitim kurumları olmuştur.²³² 1858 senesinde ilk defa İstanbul Sultanahmet'te Kızlar için Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi adıyla ilk kız rüştiyesi açılarak sadece kızların okuyacağı bir ortaokul meydana getirilmiş oldu. Buna Sultanahmet Kız Rüştiyesi denir. 1869'da yayımlanan bir irade ile kız rüşdiyelerinin açılmasının tamim ve teşvik edildiği görülmektedir. 1870'de "Darülmua'llimât" açılarak kız rüşdiyeleri için kadın öğretmenler yetiştirmeye başlayınca kız rüşdiyelerinin de şehir ve kasabalarda açılmaya başlandığı görülür.²³³ Enver Ziya Karal, ilk kız rüştiyesinin 1861 tarihinde açıldığını ifade eder.²³⁴ Herhalde ilk kız rüştiyesinin 1858'de kurulmasına karar verilmiş ancak 1861'de eğitim öğretime başlaması mümkün olmuştur.

Rüşdiyeler, ilk önce dört yıl olduğu halde Darüлмаârif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmıştır. Fakat 1863'te 5 yıla indirilmiştir.²³⁵

1867'ye kadar rüşdiyelere yalnız Müslüman talebe alınmaktaydı. Bu tarihte büyük devletlere karşı, eğitim alanında Osmanlı tebaası arasında bir fark olmadığını göstermek için, Hıristiyan çocuklarının da bu okullara alınması prensip olarak kabul

²²⁹ Öztürk, s. 301.

²³⁰ Unat, s. 42.

²³¹ Akyüz, s. 183.

²³² Öztürk, s. 301.

²³³ Unat, s. 43-44.

²³⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, c. VII, s. 201.

²³⁵ Akyüz, s. 170.

edilmiştir. Bundan ötürü, rüşdiyelere, giriş için adayların Türkçeden imtihana girmeleri şartı getirildi.²³⁶

Tanzimat döneminde rüşdiyeler, küçümsenmeyecek bir artış göstermiş ve bu dönem eğitiminin ana omurgasını oluşturmuştur. Osmanlı eğitim sistemini Fransız eğitim sistemine göre üç kademeli olarak yapılandıran 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi erkek ve kız rüşdiyelerinin açılış esaslarını ve programlarını yeniden düzenledi. Buna göre.²³⁷

1. Nüfusu 500 hâneyi geçen her yerleşim biriminde birer rüşdiye açılması,
2. Rüşdiyelerin her türlü masrafının vilâyet maârif idaresi sandığından karşılanması,
3. Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından gönderilen plânlara göre yapılması,
4. Her rüşdiyeye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır (gözetmen) ve bir de hademe tayin edilmesi,
5. Muallim-i evvelin (başöğretmen) 800, İkincisinin 500, mubassır 250 ve hademenin 150 kuruş maaşla istihdam edileceği,
6. Rüşdiyelerde öğretim süresinin 4 yıl olacağı,
7. Bütün rüşdiyelerin 1-23 ağustos arasında tatile gireceği,
8. Rüşdiyeyi bitirenlerin imtihanla idadiye kabul edileceği kararlaştırılmıştır.

II. Abdülhamid devrinin başlangıcında (1876) İstanbul'daki Rüşdiye Mekteplerine ait istatistiklere baktığımızda ortaya çıkan tablo şöyledir:²³⁸

Tablo 8: 1876'da İstanbul'daki rüşdiyelerin talebe ve öğretmen sayıları:

| Rüşdiye | Talebe sayısı | Muallim | Rüşdiye | Talebe | Muallim |
|--------------|---------------|---------|----------------------|--------|---------|
| Darülmaârif | 186 | 15 | Atikvalide (Üsküdar) | 121 | 9 |
| Mahmudiye | 142 | 5 | Atlamataşı (Üsküdar) | 99 | 9 |
| Bayezid | 107 | 9 | Takvimhâne | 89 | 9 |
| Şehzade | 66 | 9 | Feyziye | 122 | 9 |
| Zeyrek | 106 | 9 | Beylerbeyi | 75 | 8 |
| Fatih | 51 | 8 | Sütlüce | 49 | 8 |
| Sultan Selim | 49 | 8 | Kanlıca | 26 | 6 |
| Beşiktaş | 157 | 9 | Odabaşı (Çapa) | 27 | 6 |
| Mirgûn | 99 | 6 | Davutpaşa | 52 | 8 |
| Galata | 56 | 8 | Tophâneioğlu | 33 | 6 |
| Eyüp | 83 | 7 | | | |

²³⁶ Karal, s. 201.

²³⁷ Cevad, s. 101; Öztürk, s. 301; bkz. Maarifi Umumiye Nizamnamesi, madde: 18-26.

²³⁸ Ergin, s. 907; ayrıca bkz. Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniyye, 1293: 141-163.

Bu 21 rüşdiye mektebinde 1795 talebe ve (muallimi evvellerle birlikte) 171 muallim bulunmaktadır.²³⁹

Tablo 9: 1876'da Vilâyetlerdeki rüşdiyeler ve talebe sayıları.²⁴⁰

| Vilâyet | Rüşdiye | Talebe | Vilâyet | Rüşdiye | Talebe |
|-------------|---------|--------|---------------------------|---------|--------|
| Edime | 26 | 1296 | Kastamonu | 16 | 654 |
| Tuna | 40 | 2150 | Sivas | 11 | 594 |
| Hersek | 3 | 130 | Canik | 6 | 207 |
| Bosna | 21 | 636 | Trabzon | 7 | 330 |
| Sofya | 8 | 420 | Erzurum | 20 | 607 |
| Selanik | 12 | 903 | Halep | 10 | 449 |
| Yanya | 13 | 500 | Diyarbakir | 18 | 785 |
| Manastır | 38 | 1627 | Suriye | 14 | 636 |
| İşkodra | 4 | 216 | Adana | 6 | 328 |
| Girit | 10 | 341 | Bağdat | 8 | 348 |
| Ege adaları | 12 | 330 | Basra | 1 | ? |
| Kıbrıs | 1 | 71 | Müstakil sancaklar | | |
| Bursa | 26 | 801 | Zor | 3 | 92 |
| Aydın | 20 | 795 | Kudüs | 2 | 101 |
| Konya | 19 | 974 | Cidde | 1 | 40 |
| Ankara | 11 | 548 | Trablusgarp | 3 | 123 |

1293 Devlet salnâmesindeki rakamlara göre, İstanbul'da 2099, Şehremaneti'ne bağlı bölgelerde 298; Rumeli'de 7878; Ege adalarında (Cezayir-i Bahr-i Sefid, Girit ve Kıbrıs dâhil) 742; Arap topraklarında 1340; Anadolu'da 7033 talebe olmak üzere İmparatorluk dâhilinde bulunan 423 rüşdiye okuluna toplam 19330 talebe devam etmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki söz konusu salnamede vilâyetlerde bulunan pek çok rüşdiyenin talebe sayısı gösterilmemiştir. Dolayısıyla sayıların daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Buna rağmen, okul ve öğrenci sayısını yeterli bulmak mümkün değildir. Ancak 30-35 yıllık bir maziye sahip olan rüşdiyelerin bu gelişmesini de küçümsememek lâzımdır.²⁴¹

²³⁹ Ergin, s. 907.

²⁴⁰ Kodaman, s. 95.

²⁴¹ Kodaman, s. 95.

II. Abdülhamid devrinde rüşdiye okulları:

1876'dan önce bütün İmparatorlukta yukarıda belirttiğimiz gibi, 423 rüşdiye ve 20.000'e yakın talebe vardı. İlk bakışta, 423 rüşdiyenin açılmış olması, Tanzimat devri için bir başarı olarak görünmektedir. Fakat binalar yakından incelendiğinde, bunların çoğu okul niteliği taşımamaktadır. Çünkü bu devirde rüşdiye açmak ve sayısını çoğaltmak kaygısı ağır bastığından, okul için elverişli olup olmadığı dikkate alınmaksızın, bazı boş evler, konaklar ve benzeri yerler rüşdiye okulu yapılmıştır. İstanbul'da müsait binalar bulunabilmiş ise de vilâyetlerde bu mümkün olmamıştır. Nitekim 1876'dan önce rüşdiye görülen pek çok yerde, II. Abdülhamid zamanında yeni rüşdiye binalarının yapılmış olması, bu durumu yeterince açıklamaktadır.²⁴²

Maârif Nezâreti, Temmuz 1879'da yapılan esaslı bir düzenlemeyle mekâtib-i âliye, mekâtib-i rüşdiye, mekâtib-i sıbyaniye, telif - tercüme ve matbaalar olmak üzere beş ana daireye ayrıldı. Dairelerin her birinin başına Meclis-i Kebîr üyelerinden biri tayin edildi. Ayrıca Müze-i Osmânî ve rasathane de nezarete bağlandı. 1882'de Telif ve Tercüme Dairesi'nin yerine Encümen-i Teftiş ve Muayene adıyla bir nevi sansür vazifesi gören bir birim oluşturuldu; matbaalar dairesi kaldırıldı ve Mekâtib-i Sıbyâniye Dairesi Mekâtib-i İbtidâiye'ye dönüştürüldü. 1886'da bütün yabancı okulları teftiş etmekle görevli Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği kuruldu.²⁴³

II. Abdülhamid döneminde Maârif merkez teşkilâtının bu şekilde dairelere ayrılması ve bu dairelerin her birinin başına devrin önemli eğitimcilerinin getirilmesi II. Abdülhamid'in eğitimin ıslahı ve yaygınlaştırılmasını temin etmeye matuf bir hamle olarak görmek mümkündür.

1880'den 1886'ya kadar vilayetlerde 119, İstanbul'da 17 yeni rüşdiye öğrenime açılmıştır. Taşra rüşdiyelerinin toplamı 450'yi, öğrenci mevcutları 25000'i bulmuştur. Aynı yıllarda İstanbul'da 20 erkek, 9 kız, 8 askeri ve 1 bahriye rüşdiyesi modern düzeyde eğitim öğretim yapan kurumlarıdır. Bütün bunlar devletin mali sıkıntısına rağmen okul yapmaya ve eğitime kaynak aktarmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu yıllarda Balkanlardan gelen göçmenlerin okullarda barındırılmaları öğretim sürecini olumsuz etkilemiş ve 200-300 genç diploma alırken

²⁴² Kodaman, s. 95-96.

²⁴³ Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", *DİA*, Ankara, 2003, c. 27, s. 274.

bu rakam 50-60'a düşmüştür.²⁴⁴ Bu devirde İstanbul erkek rüşdiyelerinin yıllara göre gelişimi aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 10: 1877-1909 yılları arasında İstanbul'daki rüşdiyelerin yıllara göre öğretmen ve öğrenci sayıları.²⁴⁵

| Yıl | Rüşdiye | Öğretmen | Öğrenci |
|---------|---------|----------|---------|
| 1877 | 21 | 156 | 1795 |
| 1878 | 21 | — | 1584 |
| 1879 | 21 | — | 1300 |
| 1880 | 19 | — | 1114 |
| 1881 | 19 | — | 1182 |
| 1882/83 | 19 | — | 1510 |
| 1883 | 19 | — | 1655 |
| 1884 | 20 | — | 1451 |
| 1895/96 | 11 | — | 3213 |
| 1899 | 15 | 193 | 4001 |
| 1901 | 15 | 198 | 4277 |
| 1902 | 16 | — | — |
| 1907/8 | 20 | — | 5500 |
| 1909 | 18 | — | 6000 |

II. Abdülhamid devrinin son yılında İstanbul'da rüşdiye öğretimi yapan (kız-erkek) 33 resmî, 39 özel (hususî) okul olmak üzere toplam 72 rüşdiye mevcuttu. Ayrıca, 1.000 kadar talebeyi bünyesinde bulunduran Soğukçeşme, Beşiktaş, Fatih, Koca Mustafa Paşa, Topbaşı ve Eyüp askerî rüşdiyelerini de hesaba kattığımızda bu rakam 76'ya çıkmaktadır. Bu rüşdiyelerin % 80'e yakını 1877-1909 tarihleri arasında ya yeniden inşa edilmiş ya da tamir edilerek öğretime açılmıştır.²⁴⁶

²⁴⁴ Sakaoğlu, s. 98-105.

²⁴⁵ *Devlet Salnamesi*, 1327: 360-363.

²⁴⁶ Kodaman, s. 101.

Vilâyet Rüşdiyeleri:

1877 Osmanlı-Rus savaşı sırasında sayıları 400 civarında olan rüştiyelerin pek çoğu kapanarak bu rakam 316'ya kadar düşmüştür. Berlin antlaşması sonunda 39 rüşdiye okulu daha Maârif Nezareti'nin elinden çıkmış ve geriye ancak 277 rüşdiye kalmıştır.²⁴⁷

II. Abdülhamid döneminde özellikle taşrada bulunan rüşdiyeler devlet dairelerine memur yetiştiren birer kurum haline geldi. 1880'li yıllarda mülkî idâdîlerin bünyesinde rüşdiyelerin açılması ile birlikte bu okulların sayısı ciddi bir şekilde artmıştır.²⁴⁸

Tablo 11: 1898-1899'da Vilayetlerdeki Rüşdiye ve öğrenci sayıları.²⁴⁹

| Vilâyet | Rüşdiye sayısı | Öğrenci sayısı | Vilâyet | Rüşdiye sayısı | Öğrenci sayısı |
|---------------|----------------|----------------|-------------|----------------|----------------|
| Adana | 11 | 855 | Selanik | 15 | 1174 |
| Ankara | 16 | 736 | Ege Adaları | 5 | 130 |
| Aydın | 44 | 2212 | Edirne | 22 | 1442 |
| Bitlis | 6 | 258 | İşkodra | 5 | 344 |
| Hüdavendigâr | 35 | 2195 | Kosova | 24 | 1545 |
| Diyarbakır | 11 | 748 | Manastır | 17 | 1277 |
| Erzurum | 12 | 1149 | Yanya | 11 | 385 |
| Konya | 29 | 1784 | Basra | 4 | 280 |
| Kastamonu | 23 | 1536 | Bağdat | 8 | 901 |
| Mamuratülaziz | 17 | 892 | Musul | 6 | 264 |
| Halep | 17 | 1284 | Suriye | 5 | 908 |
| Sivas | 22 | 1746 | Beyrut | 12 | 533 |
| Trabzon | 22 | 1542 | Zor Sancağı | 1 | 110 |
| Van | 9 | 157 | Kudüs | 3 | 164 |
| İzmit Sancağı | 7 | 396 | Bingazi | 1 | ? |

²⁴⁷ Kodaman, s. 101.

²⁴⁸ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *DİA*, İstanbul, 2008, c. 35, s. 302.

²⁴⁹ Sakaoğlu, s. 115.

Tablo 12: II. Abdülhamid devrinde yapılan rüşdiyelerin bölgelere göre dağılımı:²⁵⁰

| | Erkek Rüşdiye | Kız Rüşdiye | Karma Rüşdiye | Özel Rüşdiye | Askeri Rüşdiye | Toplam |
|-----------------------|---------------|-------------|---------------|--------------|----------------|------------|
| Anadolu | 271 | 25 | 1 | 2 | 11 | 310 |
| Rumeli | 126 | 23 | — | 6 | 4 | 159 |
| Arabistan | 42 | 8 | — | 10 | 4 | 64 |
| Cezayir-i Bahri Sefid | 5 | 3 | — | — | — | 8 |
| İstanbul | 18 | 15 | — | 39 | 6 | 78 |
| Toplam | 462 | 74 | 1 | 57 | 25 | 619 |

Açıldıkları yıllarda yükseköğretime öğrenci hazırlayan birer orta öğretim kurumu şeklinde kabul edilen rüşdiyeler geçen süre içinde giderek ilköğretim kademesine doğru kaydı. 1880’li yıllarda ilki 1874’te açılan mülkî idâdîlerin birinci kademesi olarak rüşdiyeler kuruldu. Tanzimat’ın sonlarında İstanbul’da yirmi beş rüşdiye bulunuyordu ve bunların sekizi kızlara mahsustu. 1880’li yıllarda mülkî idâdîlerin bünyesinde rüşdiyelerin açılması bu okulların sayısını arttırdı. II. Abdülhamid devrinin sonlarında imparatorlukta toplam 619 rüşdiye vardı; bunların yetmiş dördü kızlara aitti. Bütün rüşdiyelerde 40.000 kadar öğrenci öğrenim görüyordu. Bu yıllarda müstakil rüşdiyeler büyük nahiye merkezlerine kadar yayıldı. Rüşdiyeler bir önceki döneme göre hem öğrenci sayısı hem de bina yönüyle hissedilir şekilde artmıştır.²⁵¹

Rüşdiye okullarında ıslahat hareketleri:

İlk yıllarda, 1869 Nizamnamesinin ilgili hükümleri doğrultusunda rüşdiyelerin yapımına ve ıslahına devam edilmiştir. Ancak 1881 yılında, Nizamnamenin yetersiz kaldığı ve ihtiyaca cevap vermediği, dolayısıyla bazı değişiklikler yapılmasının gerekli olduğu ortaya konmuştur. Rüşdiyelere yeni bir şekil verme konusu nihayet 1888 (1305) yılında Maârif Meclisi Reisi Ali Haydar başkanlığındaki Maârif Komisyonu tarafından tekrar ele alınmıştır. Komisyon, rüşdiyeler hakkındaki görüşlerini şu şekilde ortaya koymuştur:²⁵²

²⁵⁰ Kodaman, s. 103.

²⁵¹ Öztürk, s. 302.

²⁵² Kodaman, s. 105-106.

"Rüşdiye mektepleri vaktiyle şimdiki idadiler makamında olarak küşâd edilmiş bulunduğundan ve rüşdiyede okunan ulûmun bir kısmı bundan sonra iptidaîlerde ve bir kısmı da idadilerde mükemmelen tedris olunacağından rüşdiye cetvellerinden fazla dersler çıkarılarak akaid-i diniyenin tezyidine ve ulûm-u Arabiyyenin tahsiline medar olacak derslere ziyâde itina edildi. Bu suretle tarh-ı zevaiden naşi (fazla dersler çıkarıldığı için) rüşdiyelerin müddet-i tedrisiyelerinin dahi dört seneden iki seneye tenzili lâzım gelmiştir. Rüşdiyeler bir muallimle idare olunup bazılarında muallim-i sâni nâmıyla bir refik bulunur ise de yerliden ve yalnız filcümle Arabî bilir zevattan münteheb olduğu için dört sınıfa bihakkın ders verememekte ve bu sebeple rüşdiyelerin tezâyüd-ü müddetle tahsil-i ulûm tezâyüd edememekte olduğundan rüşdiyelerin tenzil-i müddetinden hiç bir nâkisa terettüp etmeyip belki efsal ahd-ı karibde (gelecekte) idadilere irerek tefennün etmek (fen öğrenmek) üzere böyle bir şevk-i terakki ihdas etmiş olacaktır..."

Maârif komisyonunun rüşdiyelerle ilgili bu kararlarını dört ana maddede toplamak mümkündür:²⁵³

1. Rüşdiye tahsilinin iki yıla indirilmesi,
2. İdâdî bulunan ve mümkün olan mahallerde rüşdiyelerin idâdîlerle birleştirilmesi,
3. Talebesi az olan kaza ve kasaba rüşdiye binalarının iptidaî okuluna çevrilmesi,
4. Bundan sonra yapılacak iptidaîye binaların rüşdiye sınıflarını da ihtiva etmesi.

3.2.2.2. İdâdî Okulları

İdadi terimi önceleri, Harp okulu ve askeri Tıbbiyeye girmek isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılan hazırlık sınıfları için kullanılmış ve 1845'de bunlar ordu merkezleri ile Bosna'da açılmıştır. O tarihte programları rüştiyelerden pek farklı değildi ve yaşları 11-14 arasında olan öğrencileri alıyorlardı. Öğretim süreleri 3 sınıfı mahallerinde, 4. ve son sınıfı da birleşik olarak İstanbul'da idi. İstanbul'da ilk açılan idadi, Mekteb-i Fünun-u İdadiyedir.(Nisan 1845). Bu okul 1872'de Kuleli kışlasına taşınınca Kuleli askeri idadisi olarak tanınmıştır. Yine 1845'de Bursa'da bir askeri idadi kurulmuş ve sonrada Işıklar Askeri İdadisi olarak anılmıştır.²⁵⁴

²⁵³ Kodaman, s. 107.

²⁵⁴ Akyüz, s. 185.

Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ve İdâdîler:

1869'da Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin hazırlanmasına kadar medrese merkezli klasik Osmanlı ilmiye teşkilâtının yanında kurulmasına başlanan Batı tarzı mektep merkezli eğitim sistemi önemli gelişme kaydetmekle birlikte derecelenmede bazı eksiklikleri vardı. İlköğretimde reformlar yapılmış, orta öğretimin ilk kademesini teşkil etmek üzere açılan rüşdiyelerin İstanbul'da ve taşrada sayıları arttırılmıştı. Ayrıca İstanbul'da birçok meslek okulu ve yüksekokul açılmasına rağmen Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi dışında orta öğretimin ikinci kademesinde herhangi bir mektep kurulmamıştı. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde, sivil yüksekokullara öğrenci yetiştirmek üzere rüşdiyelerin üstünde ve sultânîlerin altında idâdî adıyla mekteplerin açılması öngörülmekteydi. İdâdîlerin açılması, Tanzimat devri eğitiminin temel unsuru olan Osmanlıcılık ilkesinin hayata geçirilmesi için de gerekiyordu. Zira bu ilkeye göre müslüman ve gayri müslim çocuklarının aynı çatı altında eğitim almaları gerekiyordu. Böylece farklı ırk ve dinlerden gelen gençler birbirleriyle kaynaşacak, aynı duyguları paylaşan vatandaşlar olarak "Osmanlı Milleti'nin temelini oluşturacaktı."²⁵⁵

Ancak 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'yle ilk ve orta öğretim kurumlarında yapılan bazı düzenlemeler neticesinde dört yıllık rüşdiyelerden sonra öğrenim süresi üç yıl olan idâdîlerin açılması düşünülmüş, bir süre düşünce planında kalan bu sistem 1873'ten itibaren uygulamaya konulunca ilk mülkî idâdî 19 Aralık 1874'te Dârülmaârif binasında açılmıştır. Bu şekilde Dârülmaârif binasında giderek ilk, orta ve lise seviyesindeki öğretim kurumları bir araya toplanmıştır.²⁵⁶ İllerde ise bundan iki yıl sonra Mora Yenişehir'de ilk idadi okulu açılabilmiştir.²⁵⁷

İdadi teriminin bir orta öğretim kurumunun adı olarak tutunması 1869 tarihli Maarifi Umumiye Nizamnamesi ile kesinleşmiştir. Bu nizamnâme, müslüman ve Hristiyan Osmanlı tebaasını birbirine kaynaştırmak ve ortak bir kültürle yetiştirmek düşüncesiyle 4 yıllık rüşdiyelerin üstünde, öğretim süresi 3 yıl olacak ve sancak merkezlerinde açılacak İdadi adı altında bir okul tipi düşünmüş ve bununla orta öğretimin süresini rüşdiye ile birlikte 7 yıla çıkarmıştır.²⁵⁸

²⁵⁵ Cemil Öztürk, "İdâdî", *DİA*, İstanbul, 2000, c. 21. s. 465.

²⁵⁶ M. Hüdayi Şentürk, "Dârülmaârif", *DİA*, İstanbul, 1993, c. 8, s. 549.

²⁵⁷ Unat, s. 45.

²⁵⁸ Akyüz, s. 186

1869 Nizamnâmesi hakkında yazılan mazbatada, idadilerin açılması için şu gerekçeler ileri sürülmüştür:²⁵⁹

"... belki ileride ulûm-u âliye mekâtibinin teksiri iktiza eyliyeceği ve şunda olsa olsa rüşdiye mekteplerinin fevkinde ve mekâtib-i sultaniye'nin madununda idadiye mekteplerinin küşâd-ı muhtâc-ı bahis olabilir ise de, mekâtib-i rüşdiyede her sınıf tebaa etfâlinin mebâdi-i ulum-u dîniyesi tedris olunmak lâzım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka başka teşkili muktazî olmasından ve mekâtib-i sultaniye'nin defaten tamim-i küşâdı kaabil olmamasına mebnî hem mekâtib-i sultaniye'nin ekseri tedrisâtına mahall-i tâlim olmak ve hem de sunuf-u tebaa etfâlinin muhteliten tahsîl-i maârif tarîkine şevki ve o cihetle beyinlerinde itilâf ve muhadenetim tahkîmi kaziyyesi istihsal olunmak için mekâtib-i idâdiyenin ihdası elzem olduğu..."

Bu anlayışın bir neticesi olarak 1869 Nizamnamesinde idadî okullarına yer verilmiş ve idadî okullarının açılmasıyla ilgili hususlar aşağıdaki maddelerle tesbit edilmiştir.²⁶⁰

1. Nizamnâmeğe göre idâdîler, nüfusu 1000 hâneği geçen yerleşim birimlerinde açılacaktır.
2. Öğretim süresi üç yıl olan idâdîlere rüşdiyelerden mezun olmuş müslüman ve gayri müslim çocukları alınacak ve bunlar karma eğitim göreceklerdir.
3. İdadîlerin inşaat, personel ve diğer giderleri, vilâyet maârif idaresi sandığından karşılanacaktır.
4. Her idâdînin yardımcılılarıyla birlikte altışar öğretmeni olacak, bunlar İstanbul'daki Dârülmualimîn-i Âliye'den mezun olanlar arasından seçilip tayin edilecektir.
5. Öğrenimini tamamlayan öğrenciler imtihanında başarı gösterdikleri takdirde mezun olacak, başarı gösteremeyenler ise bir yıl daha okulda kalacaktır.

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde açılması öngörülen idâdîler, maddî imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu yüzünden bir türlü açılmamıştı. Bu durum, nizamnâmede yer alan üç dereceli öğretim sisteminin oluşmasına engel teşkil ediyordu. 1876 yılına kadar İstanbul'da idâdî sayısı dört veya beşe yükselirken taşrada açılan tek idâdî 1875'te faaliyete geçirilen Yanya Yenişehir İdadîsi

²⁵⁹ Kodaman, s. 115; Unat, s. 93.

²⁶⁰ Öztürk, s. 465.

olmuştur.²⁶¹ 1876 (1293) Devlet salnâmesinde, o sırada İstanbul'da altı idâdî gösterilmiştir. Buna göre:²⁶²

Tablo 13: 1293 Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Salnamesine göre İstanbul'daki idâdîler:

| İdâdî | Talebe | Öğretmen |
|----------------------------|--------|----------|
| Daru'l-Maârif idâdîsi | 101 | 4 |
| Fevziye idâdîsi | 110 | 4 |
| Beşiktaş idâdîsi | 50 | 4 |
| Fatih idâdîsi | 65 | 5 |
| Davutpaşa idâdîsi | 49 | 3 |
| İbrahim Ağa Çayırı idâdîsi | ? | 2 |

1886 (1302) senesi başında Bursa, Yanya, Edirne ve Çanakkale'de birer idâdî açılmış ve tedrisata başlamıştır. Aynı tarihte İzmir, Selânik, Trabzon, Rodos, Konya, Elâzığ (Mamuratülaziz), Ankara, Üsküp, Priştine, Gümölcine, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Tekke, Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit ve Sivas şehirlerinde idâdî okulu açılmasına karar verilmiş ve yapımlarına başlanmıştır.²⁶³

Yine bu cümleden olarak, Erzurum, Hakkâri, Diyarbakır, Zor, Burdur, Karesi, Karahisar-ı Sahip, Kırklareli, İstanköy, Çatalca, Yenipazar, Taşlıca, Görüce, Tekirdağ ve Midilli'de birer idâdî yapılması için mahallî makamlarla temasa geçilmiştir. Bu idâdîler kısa zamanda tamamlanmış ve hattâ İzmir, Manastır gibi büyük yerlerdeki idâdîler yatılı hale getirilmiştir.²⁶⁴

Taşrada daha evvel nehârî (gündüzlü) olarak açılmış idâdîlerin leylîye (yatılı) çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun birden yapılmasına maârif bütçesinin imkân vermeyeceği düşünülerek, maârif bütçesinin imkânına göre tedricen büyük vilâyetlerde birer; Hakkâri, Dersim, Van gibi küçük vilâyetlerin ise birleştirilerek

²⁶¹ Öztürk, s.465.

²⁶² Ergin, s. 908

²⁶³ Ergin, s. 925.

²⁶⁴ Ergin, s. 925.

hepsi için merkez seçilecek yerlerde yine birer leyfî idâdî açılması kararlaştırılmıştır.²⁶⁵

1882-1890 yılları arasında bütün vilayet merkezlerinde Rüşdiye ile birlikte yedi yıllık, sancak merkezlerinde rüşdiye ile birlikte beş senelik idadilerin yaygın bir halde açıldığı görülür. Gelişen orta öğretim, bir yandan yükseköğretime öğrenci hazırlarken, diğer yandan mahalli ve resmi hizmetler için de eleman yetiştiren kaynaklar olmuştur. Taşrada, Girit hariç başka yerde açılmayan Sultanîlerden beklenenleri bu idadiler yerine getirmiştir.²⁶⁶

II. Abdülhamid döneminde idâdîlerde önemli gelişmeler oldu. Bu okulların taşrada gelişmesini temin için vilâyet gelirlerinden bir kısmı “hisse-i maârif” olarak tahsis edildi. Alınan bu tedbirlerle idâdîlerin sayısının hızla artması sağlandı. 1888’de idâdîlerin öğretim süresinin dört yıla çıkarılması, vilâyet merkezlerinde gündüzlü olarak açılmış idâdîlerin köy ve kasaba çocuklarının girebilmesini sağlamak üzere yatılıya çevrilmesi kararlaştırıldı. Öte yandan idâdî bulunan yerlerdeki rüşdiyeler idâdîlerle birleştirildi. Bu uygulamaya paralel olarak idâdîlerin süreleri yeniden belirlendi ve taşra idâdîleri beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu ayırıma, bazı sancakların yedi yıllık idâdî açacak malî imkâna sahip bulunmaması sebep olmuştur.²⁶⁷

İdadiler, rüştiyelerin üzerinde orta öğretim kurumları olduğu ve bazen onları kapsar biçimde açıldıkları için resmi belgelerde bu iki okulun programları beraber verilmektedir.²⁶⁸

II. Abdülhamid devrinde ve Münif Paşanın Nazırlığı zamanında İstanbul’da Babıali Caddesinde Batılı bir anlayışla idadi seviyesinde bir kız okulunun 1880 tarihinde açıldığı bilinmektedir. Genel kültür dersleri, Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, musiki, el ve ev işleri gibi dersleri programına alan bu okul iki yıl öğretimden sonra halkın ilgisizliği nedeniyle kapanmakla beraber, sadece kız öğrencilerin devam edeceği bir okul olması yönüyle orta öğretim alanında önemli bir atılım sayılmalıdır.²⁶⁹

²⁶⁵ Kodaman, s. 121.

²⁶⁶ Unat, s. 45.

²⁶⁷ Öztürk, s. 465.

²⁶⁸ Akyüz, s. 256-257.

²⁶⁹ Unat, s. 46.

1905-1906 yılı istatistiklerine göre, II. Abdülhamid devri sonunda bütün İmparatorlukta idâdîlerin durumu şöyledir.²⁷⁰

Tablo 14: II. Abdülhamid devri sonunda bütün İmparatorlukta resmi idâdîler:

| Vilâyet | İdâdî | Vilâyet | İdâdî |
|------------------------|-------|---------------|-------|
| İstanbul | 9 | Sivas | 3 |
| Edime | 6 | Trabzon | 1 |
| Erzurum | 2 | Trablusgarp | 1 |
| İşkodra | 2 | Kastamonu | 4 |
| Adana | 1 | Konya | 5 |
| Ankara | 5 | Kosova | 4 |
| Bağdat | 1 | Mamuratülaziz | 2 |
| Aydın | 5 | Manastır | 4 |
| Beyrut | 5 | Musul | 1 |
| Cezayir-i Bahr-i Sefid | 3 | Van | 2 |
| Hicaz | 1 | Yanya | 4 |
| Halep | 3 | Selânik | 3 |
| Bursa | 5 | Yemen | 2 |
| Diyarbakir | 2 | Suriye | 2 |

Tablo 15: II. Abdülhamid devri sonunda müstakil sancaklardaki idadiler:

| Vilâyet | İdâdî | Vilâyet | İdâdî |
|---------|-------|-----------|-------|
| İzmit | 1 | Kudüs | 1 |
| Çatalca | 1 | Çanakkale | 1 |
| Samsun | 1 | Zor | — |

Tablo 16: II. Abdülhamid devri sonunda Husûsi idâdîler:

| Vilâyet | Talebe sayısı | Vilâyet | Talebe sayısı |
|----------|---------------|---------------------|---------------|
| İstanbul | 5 | Beyrut | 1 |
| İzmir | 1 | Şam | 1 |
| Manisa | 1 | Manastır(kız-erkek) | 2 |

²⁷⁰ Kodaman, s. 128-129; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1326: 336-399.

Yukarıdaki tablolarda görüldüğü gibi, II. Abdülhamid devri sonlarında İstanbul'daki idâdî sayısı dokuza, taşradakilerle birlikte Osmanlı topraklarındaki toplam idâdî sayısı 109'a çıkmıştır. Bunların doksan üçü resmî, on dokuzu özel (bazılarının yeri tespit edilememiştir) ve beşi de askerî idi (müstakil sancaklarda açılan idâdîler). Bu okullardaki toplam öğrenci sayısı 20.000'e yaklaşmıştır.²⁷¹

Tablo 17: 1321 Maârif salnamesine göre taşradaki idâdî ve talebe sayıları:²⁷²

| Yıl | İdadi | Talebe |
|-----------------------------|-------|--------|
| 1896 | 54 | 7.644 |
| 1901 | 68 | 11.445 |
| 1906 | 93 | ? |
| 1906 (Bütün İmparatorlukta) | 109 | ? |

Bu duruma göre, 1896-1901 arasında, yaklaşık olarak, idâdî sayısında % 25; talebe sayısında % 49 oranında bir artış olmuştur. 1901-1906 tarihlerinde ise idâdî sayısı % 36 oranında artmıştır. Bu oran, bütün İmparatorluk için % 52 civarındadır. Bu verilere göre 1906 yılında bütün idâdîlerdeki talebe sayısının 20.000 civarında olduğu söylenebilir.²⁷³

3.2.2.3. Sultanîler

Açılış ve ilk yılları (1868-1876):

Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi, Tanzimat devrinde eğitim alanında gerçekleştirilen faaliyetlerin bir sonucu olarak kurulmuştur. Okulun kuruluşunda; devlete liyakatli memur yetiştirme ve farklı unsurlardan meydana gelen Osmanlı toplumunu bir arada tutma amaçlanmıştır.²⁷⁴

Tanzimat döneminde eğitimciler her ne kadar 1845 tarihinde rüşdiyeleri yükseköğretime ve Darülfünûna mahreç kabul etmişlerse de zamanla rüşdiye öğretiminin bu görevi yerine getiremeyeceğini anlamışlardır. Nitekim 1848'den itibaren rüşdiye ve yükseköğretim arasında tahsil veren *Darülmaarif, Mahrec-i Aklâm*

²⁷¹ Öztürk, s. 466.

²⁷² Kodaman, s. 129.

²⁷³ Kodaman, s. 129.

²⁷⁴ Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", *DİA*, İstanbul, 1996, c. 13, s. 324.

ve bazı hazırlama sınıfları gibi müesseseleri açmak suretiyle rüşdiye üstünde bir okula ihtiyaç olduğu ortaya konmuştur.²⁷⁵

Islahat Fermanında müslim ve gayr-i müslim bütün Osmanlı tebaasının, eşit şartlar altında maârif hizmetlerinden yararlanmasını temin etmek ve bu suretle Osmanlı birliğini sağlamak fikri ortaya konmuştu. Ancak, sıbyan ve rüşdiye okullarında müslim ve gayr-ı müslim çocukların birlikte okutulması sakıncalı görülmüş, bu işin öğretimin daha üst kademelerde yapılmasına kanaat getirilmişti.²⁷⁶

1868 yılı Batıya yönelmiş birçok müessesenin kurulduğu yıldır. Nitekim Batıya açılmış pencere diye ilan edilen ve model olarak Fransız liselerine benzeyen Mekteb-i Sultanî (Galatasaray lisesi), Fransızların desteği ile muhtelif sınıflar arasında birlik beraberliği sağlamak amacıyla 1 Eylül 1868'de açılmıştır.²⁷⁷

Osmanlı'da Batılılaşma döneminin ve Tanzimat uygulamalarının bir sembolü olan Mekteb-i Sultanî, siyasi, sosyal ve hukuki anlamda yenilikleri yaşama taşıyacak aydın bir kadronun yetiştirilmesi için geleneksel eğitimin dışında Batılı programları bünyesinde barındıran bir kurum olması düşüncesiyle bizzat Sultan Abdülaziz'in katıldığı bir törenle açılmıştır. Dönemin Paris Büyükelçisi Cemil Paşa ile Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın çabalarıyla Fransa'daki lise eğitimine denk ve aynı kalitede öğrenci yetiştirilmesi sağlanmıştır.²⁷⁸

Mektebin programında öğrenci sayısının yarısının müslüman, yarısının da gayri müslim olması öngörüldüğü halde 1868-1871 döneminde müslüman öğrenci sayısı daha az oldu. Mektebin öğretime başladığı tarihte toplam 409 öğrenciden 172'si müslüman, 237'si de gayri müslimdi. Gayri müslim öğrencilerden elli sekizi Gregoryen Ermeni, otuz biri Katolik Ermeni, yirmi altısı Katolik Latin, kırk biri Rum, kırk yedisi Musevî ve otuz dördü de Bulgar idi.²⁷⁹

Osmanlı ulemâsından, müslüman çocuklarının okula verilmesi konusunda herhangi bir muhalefet olmamıştır. Osmanlı devlet adamları okulun başarıya ulaşması için büyük gayret sarfettiler. Sadrazam Ali Paşa, mektebin açılışından üç ay kadar sonra Maarif Nâzırı Saffet Paşa, Ticaret Nâzırı ve Hariciye nâzırı müsteşarı da yanında olduğu halde mektebi ziyaret etti. Kısa zamanda okulun ulaştığı seviyeden

²⁷⁵ Kodaman, s. 133-134.

²⁷⁶ Unat, s. 47.

²⁷⁷ Koçer, s. 80.

²⁷⁸ Harun Odabaşı, *Her Okuldan Adam Çıkmaz*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2013, s. 55.

²⁷⁹ Şişman, s. 324.

dolayı memnuniyetini belirterek müdür Ernest de Salve'i kutladı. Ayrıca okulun dönem sonu ödül törenlerine de başkanlık ederek bu kuruma hükümetin ne kadar önem verdiğini gösterdi. Osmanlı hükümetinin bu ilgisi sayesinde okulun mevcudu hızla arttı.²⁸⁰

Osmanlılık fikrini aşılama için uygulama sahası olarak açılan bu okul, 1877 yılına kadar Türk ve Müslümanlardan ziyade gayr-i müslim unsurlarının işine yaramıştır. Zira bu okul, Türkler arasında Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalmış, Batının dış görünüşüne hayran bir aydınlar zümresi meydana getirmiştir. Bulgar, Rum, Ermeniler için de, bunun tersine, millî duyguların aşılandığı yer olmuştur.²⁸¹

1869 Maarifi Umumiye Nizamnamesiyle Ortaöğretimin üst basamağını teşkil etmek üzere vilayet merkezlerinde açılması düşünülen okullara, Mekteb-i Sultani örnek alınarak sultaniye ismi verilmiştir.²⁸²

II. Abdülhamid döneminde Mekteb-i Sultânî

13 Şubat 1877'de Ali Suâvi, Okulun ilk Türk müdürü olarak tayin edildi. Ali Suâvi, Mekteb-i Sultânî'nin eğitim sistemini beğenmiyordu. Hatta kuruluşundan beri okulda eğitim dilinin Fransızca olmasına, Fransız nüfuzunu arttıracığı endişesiyle karşı çıkıyordu. Onun müdürlüğe tayinindeki asıl sebep, padişahı okulun ıslahı konusunda ikna etmiş olmasıydı.²⁸³

Ali Suâvi 24 Ağustos 1877 tarihinde padişaha sunduğu bir lâyhada Mekteb-i Sultânî'de okuyan öğrenci sayısı hakkında şu bilgilere yer veriyor:²⁸⁴

Okulun öğrenci sayısı 162'si müslüman ve 377'si gayri müslim olmak üzere toplam 539 idi. Lâyihadan anlaşıldığına göre müslüman öğrencilerden on altı kişi tam ücret ödediği halde doksan dört Ermeni'nin tamamı, 122 Rum'dan 121'i ve elli iki Bulgar'dan kırk dokuzu ücret ödemişti. Parasız okuma hakkı sadece Osmanlı tâbiyetinde olanlara tanındığı halde dört Rus, on altı Fransız, sekiz İtalyan, iki İngiliz ve iki Yunan uyruklu da bu haktan faydalandırılmıştı.

II. Abdülhamid döneminde okula atanan Türk müdürlerle birlikte Müslüman öğrencilerin sayısı kısa zamanda arttı. Maarif Nâzırı Münif Paşa'nın karşı çıkmasına

²⁸⁰ Şişman, s. 324.

²⁸¹ Kodaman, s. 136.

²⁸² Unat, s. 47.

²⁸³ Şişman, s. 325.

²⁸⁴ Şişman, s. 325.

rağmen Ali Suâvi okulda birtakım ıslahatı gerçekleştirmeyi başardı. Bulgarlar'dan ücret isteyerek onların okuldan uzaklaşmasını sağladı, fakat isyana karışmamış olanlara dokunmadı. Ruslar'ı okuldan çıkardı. Ajanlık yaptıkları tespit edilen Rus ve Bulgar hocaların işine son verdi. Müslüman öğrencilerin sayısı kısa zamanda artarak 220'ye ulaştı.²⁸⁵

Ali Suavi gerçekleştirdiği bütün işleri, II. Abdülhamid'in tasvip ve desteğiyle yaptığını belirtmektedir. Zira o sırada maârif nazırı olan Münif Paşa, Mekteb-i Sultanîde yapılan değişiklikleri tasvip etmemiştir. Demek ki II. Abdülhamid devrinde yapılan ıslahat ve şuurlu tedbirler neticesinde Mekteb-i Sultanî millî veya Osmanlı hüviyetine büründüğünden gayr-i müslimler için daha az çekici duruma gelmiştir. Yatılı ve ücretsiz talebe daha çok Türkler arasından seçilmiş ve okul devlet için yararlı hale getirilmiştir. Meselâ 1901 yılında 362 ücretsiz yatılı Türk talebeye karşılık, 132 ücretsiz yatılı gayr-i müslim öğrenci vardır.²⁸⁶

Mekteb-i Sultanî'de öğretim. Sınıf-i iptidaîye kısmında üç, esas Sultanî kısmında ise altı yıl olarak yapılıyordu. Bu altı yıllık öğretim dahi iki safhada oluyordu. Mekteb-i Sultanî öğretimi birbirine bağlı üç safhada gerçekleşiyordu.²⁸⁷

Ali Suâvi ders müfredatında da köklü değişiklikler yaptı. Arapça, Farsça, akaid, Arap edebiyatı ve Türkçe'yi ön plana çıkardı. Buna karşılık Sava Paşa zamanında okutulan esâtîr-i evvelîn (mitoloji), Yunan ve Roma tarihleri, ilm-i âsâr-ı atîka gibi derslerle İngilizce, Rusça, Ermenice ve Bulgarca gibi seçmeli dersleri kaldırdı. Sava Paşa'nın müfredattan çıkardığı akaid derslerini mecburî hale getirerek müslüman öğrencilerin, pek çoğu ateist ve misyoner olan Fransız hocalardan etkilenmesini önlemeye çalıştı.²⁸⁸ Böylece Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin kozmopolit yapısını Türkleştirmeye ve müslümanlaştırmaya, içinde fen ilimlerinin de okutulduğu İslâmî temeller üzerine oturmuş modern bir medrese haline getirmeye gayret etti.²⁸⁹

²⁸⁵ Şişman, s. 325.

²⁸⁶ Kodaman, s. 140.

²⁸⁷ Kodaman, s. 141.

²⁸⁸ Şişman, s. 325.

²⁸⁹ Şişman, s. 326.

Vilâyet Sultanîleri:

1869 Nizamnamesinde her ne kadar vilâyet merkezlerinde, birer Sultani açılması öngörülmüşse de bu gerçekleştirilememiştir. Ancak sadece imtiyazlı bir vilâyet olan Girit'in merkezinde "Mekteb-i Kebîr" adı ile bir "Mekteb-i Sultanî" açılmıştır. Aynı şekilde 1301 (1884) Suriye Vilâyeti Salnâmesinde "Medrese-i Sultanîye" adı altında bir okul zikredilmiştir. Salnamede verilen bilgiye göre, Beyrut'taki okulun Mekteb-i Sultanî seviyesinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁰

Kısaca Girit ve Beyrut hariç, başka yerlerde Sultanî okullarının açılmadığı anlaşılıyor. Fakat daha önce de ifade edildiği gibi II. Abdülhamid devrinde vilâyet idâdîleri yedi yıla çıkarılarak Sultanîlerin eksikliği giderilmeğe çalışılmıştır. Nitekim yedi yıllık ve yatılı vilâyet idâdîleri Mekâtib-i Sultaniye' den beklenen hizmeti devrin sonuna kadar vermişlerdir.²⁹¹

²⁹⁰ Unat, s. 47-48; Kodaman, s. 143-144.

²⁹¹ Kodaman, s. 144.

3.3. DERS PROGRAMLARI

3.3.1. İbtidai Mektepler

1880'lerde İstanbul'daki 3 yıllık iptidai okullarında aşağıdaki dersler okutulmaktadır.²⁹²

Elifba, Kur'an-ı Kerîm, Tecvid, İlmihâl, Ahlâk, Sarf-ı Osmanî, İmlâ, Kıraat, Mülâhhas Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî, Hesap ve Hüsn-ü Hat. Yalnız Haşim Paşa'nın nazırlığı sırasında din ve ahlâk derslerine daha fazla ağırlık verilmiştir.

Aynı tarihlerde köy iptidailerinde Tarih, Coğrafya, Ahlâk ve Sarf-ı Osmanî okutulmaktaydı. Görüldüğü gibi Köy ilkokulları şehir okullarından ayrı tutulmuş ve daha basit bir ders programı hazırlanmıştır.

Vilâyet iptidailerinde ise uzun bir dönem, ilköğretimde büyük bir zihniyet değişikliğinin ilk temsilcisi sayılan Selim Sabit Efendinin "Rehnümâ-yı Muallimîn-i Sıbyan" adlı risalesinde gösterilen ders programı uygulanmıştır.²⁹³

Bu dönemde ders programlarından ziyade öğretim metotları üzerinde durulmuştur. Osmanlı harflerinin kolay öğrenilmesi ve Osmanlı imlâsının ıslâhı için çareler aranmış ve *usûl-ü savtî (fonetik sistem)* denilen bir yöntem bulunmuştur. Ayrıca ilkokul kitaplarının usûl-ü cedideye göre yazılması ve basılması için 1880-1883 yıllarında çalışmalar yapılmış, vilâyetlere çok sayıda kitap gönderilmiştir.²⁹⁴

Tablo 18: 1301 Suriye vilâyeti salnamesine göre şehir iptidaîlerinde okutulan derslerin sınıflara göre dağılımı:

| I. Yıl | II. Yıl | III. Yıl |
|---------------------|----------|----------------|
| Elifba | Akaid | Kur'an |
| Kıraat | Kur'an | Tecvid |
| Kitabet-i Kur'aniye | İlmi hal | Vazife-i etfal |
| | Hesap | Kısas-ı enbiya |
| | İmla | Türkçe |
| | Yazı | Yazı |

²⁹² Sakaoğlu, s. 101; Baltacı, *Osmanlılar'da Mektep*, s. 7.

²⁹³ Berker, s. 89.

²⁹⁴ Kodaman, s. 87; Sakaoğlu, s. 109-110.

1883-1884 ders yılında iptidailerde uygulanan bu program ileride değiştirilmiştir. Nitekim 1893 tarihinde İstanbul'la birlikte taşra ilkokul programlarının da ele alınıp yeniden düzenlendiği görülmektedir. Bu yeni programda İstanbul'la taşra şehir ve kasaba ilkokulları birlikte mütalaa edilmiş ve hepsi için "*Dersaâdet ve Kasabât İptidâi Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı*" adı altında aynı derslerin okutulması uygun görülmüştür.²⁹⁵

Tablo 19: 1893 tarihinde çıkarılan yönetmeliğe göre Dersaâdet ve Kasabât İptidâi Mekteplerine mahsus program:

| Dersler: | I. yıl | II. yıl | III. yıl |
|-----------------------------|-----------|-----------|-----------|
| Elifba/ | 12/ | — | — |
| Kur'an-ı Azîmü'ş-Şân | 12 | 6 | 5 |
| Tecvid | — | 2 | 2 |
| İlm-i hal | 2 | 3 | 3 |
| Ahlâk | — | 2 | 2 |
| Sarf-ı Osmânî | — | — | 2 |
| İmlâ | 3 | 3 | 2 |
| Kıraat | 3 | 2 | 1 |
| Mülâhhas Tarih-i Osmânî | — | — | 2 |
| Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî | — | — | 2 |
| Hesap | 1 | 2 | 2 |
| Hüsn-ü hat | 1 | 2 | 2 |
| Yekûn | 22 | 22 | 25 |

1318 senesi Maarif Salnamesinde Muhtasar Coğrafyayı Osmânî dersi ikinci yıl okutulan dersler arasında gösterilmemiştir. Mahmud Cevad, Muhtasar Coğrafyayı Osmânî dersini ikinci yıl için ders programında iki saat göstermiş ancak yekûnda 22 saat vermiştir. Kanaatimizce Mahmud Cevad bunu sehven yazmıştır. Ayrıca aynı Salnamede hüsnü hat dersi üçüncü yıl için bir saat gösterilmiştir. Bu program bazı ufak değişikliklere uğramakla birlikte devrin sonuna kadar muhafaza edilmiştir.

²⁹⁵ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire, 1338, s. 322; Berker, s. 152; Sakaoğlu, s. 110.

Yapılan değişiklikler din ve ahlâk derslerinin lehine olmuştur. Bazı iptidaî okullarına fazladan "mâlûmat-ı ziraiye" dersi konmuştur.²⁹⁶

1893'te Maârif Nezareti "Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere" bir ders cetveli düzenletti. Buna göre 4 yıllık köy okullarında uygulanacak program aşağıdaki dersleri ihtiva etmektedir:²⁹⁷

Tablo 20: 1893'te 4 yıllık Taşra Köy Mekteplerinde uygulanan program:

| Dersler | I. yıl | II. yıl | III. yıl | IV. yıl |
|----------------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| Elifba/ | 12/ | — | — | — |
| Eczâ-yı şerife | 12 | — | — | — |
| Kur'an | — | 6 | 3 | 5 |
| İlm-i hal | — | 3 | 3 | 3 |
| Hesap | 6 | 2 | 3 | 3 |
| Kıraat | — | 3 | 3 | 3 |
| Hat ve imlâ | — | 2 | 2 | 2 |
| Yekûn | 18 | 16 | 16 | 16 |

Tablo 21: 1892 tarihinde, İstanbul ve kasaba iptidai mekteplerinde uygulanan ders programı.²⁹⁸

| Dersler | 1. Sınıf | 2. Sınıf | 3. Sınıf |
|----------------------------|-----------|-----------|-----------|
| Elifba | 12 | — | — |
| Kur'an-ı Azimüşşan | 12 | 6 | 5 |
| Tecvit | — | 2 | 2 |
| İlmihal | 2 | 3 | 3 |
| Ahlak | — | 2 | 2 |
| Sarf-ı Osmani | — | — | 2 |
| İmla | 3 | 3 | 2 |
| Kıraat | 3 | 2 | 1 |
| Mülahhas Tarih-i Osmani | — | — | 2 |
| Muhtasar Coğrafyayı Osmani | — | 2 | 2 |
| Hesap | 1 | 2 | 2 |
| Hüsnü Hat | 1 | 2 | 2 |
| Yekûn | 22 | 24 | 25 |

²⁹⁶ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1318: 320.

²⁹⁷ Sakaoğlu, s. 110; Cevad, s. 333-334; Kodaman, s. 88

²⁹⁸ Akyüz, s. 251; Berker, s. 152.

1321 tarihli maarif salnamesinde 2. Sınıf için Muhtasar Coğrafyayı Osmani dersine yer verilmemiş, Hüsnü Hat dersi de programda bir saat olarak gösterilmiştir.²⁹⁹

Tablo 22: 1892 tarihinde köy ilkokullarında uygulanan ders programı:³⁰⁰

| Dersler | 1.Sınıf | 2.Sınıf | 3.Sınıf | 4.Sınıf |
|-----------------|-----------|-----------|-----------------|-----------------|
| Elifbayı Osmani | 12 | — | — | — |
| Eczayı Şerife | 12 | — | — | — |
| Hesap | 6 (zihni) | 2 (zihni) | 3 | 3 |
| Kur'an-ı Kerîm | — | 6 | 5 (tecvit ile) | 5 (tecvit ile) |
| İlmihal | — | 3 | 3 | 3 |
| Kıraat | — | 3 | 3 | 3 |
| Hat | — | 2 | 2 (hat ve imla) | 2 (hat ve imla) |

Tablo 23: 1898 yılına ait İstanbul ve kasaba erkek ve kız iptidaiye mekteplerinin müfredat programı:³⁰¹

| Dersler | 1.Sınıf | 2.Sınıf | 3.Sınıf |
|----------------|-----------|-----------|-----------|
| Elifba | 24 | - | - |
| Kur'an-ı Kerîm | 6 | 6 | 6 |
| Tecvid | - | 1 | 2 |
| İlmihal | - | 2 | 2 |
| İmla | 8 | 5 | 4 |
| Kıraat | 8 | 5 | 4 |
| Sarfi Osmani | - | 1 | 2 |
| Hesap | 1 | 2 | 2 |
| Hüsnü Hat | 1 | 2 | 2 |
| Yekûn | 24 | 24 | 24 |

²⁹⁹ Bkz. *Maarif Salnamesi*, 1321: 172.

³⁰⁰ Akyüz, s. 252.

³⁰¹ *Maarif Salnamesi*, 1316: 338

Tablo 24: 1900 yılına ait Köy İbtidai Mekteplerine mahsus program.³⁰²

| Dersler | 1. Sınıf | 2. Sınıf | 3. Sınıf | 4. Sınıf |
|---------------|----------|----------|----------|----------|
| Elifba | 12 | - | - | - |
| Kur'anı Kerim | 12 | 6 | 6 | 6 |
| Tecvid | - | - | 2 | 2 |
| İlmi Hal | - | 3 | 3 | 3 |
| İmla | - | 2 | 2 | - |
| Kıraat | 4 | 3 | 3 | 5 |
| Hesap | 1 | 2 | 2 | 2 |
| Hat | 1 | 2 | 1 | 1 |
| Yekûn | 18 | 18 | 19 | 19 |

Tablo 25: Maarif Nazırı Haşim Paşa zamanında, 1904'te tüm İptidai Mektepler için hazırlanan ders programı.³⁰³

| 1.Sınıf | 2.Sınıf | 3.Sınıf |
|---------------|----------------|------------------------|
| Elifba | Kur'an-ı Kerim | Kur'an-ı Kerim |
| Kıraat | İlmihal | Tecvit |
| Eczayı Şerife | Kıraat | İlmihal |
| Yazı | Hesap | Kavaid ve imla |
| İlmihal | Yazı | Hesap |
| | | Muhtasar Tarihi Osmani |
| | | Ahlaki Kıraat |

II. Abdülhamid döneminde, genel maârif sisteminin temelini ilköğretimin teşkil ettiği görülmektedir. Bu bakımdan maârif reformuna ilkokullardan başlanması gerektiği görüşü benimsenmiş ve bunun sonucu olarak da, ilköğretime büyük önem verilmiştir. Gerçekten bu devirde İstanbul ve taşra ilköğretiminde, 37 yıl süren Tanzimat devrine nispetle, hatırı sayılır bir gelişme olmuştur.³⁰⁴

³⁰² *Maarif Salnamesi*, 1318: 235

³⁰³ Akyüz, s. 251; Berker, s. 164.

³⁰⁴ Kodaman, s. 89.

3.3.2. Rüşdiyeler

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, diğer Osmanlı eğitim kurumlarında olduğu gibi rüşdiyelerde de eğitim ve öğretimin niteliğini arttırmayı amaçlamış ve bunu gerçekleştirmek için eğitim programlarını yeniden düzenlemiştir. Buna göre erkek ve kız rüşdiyelerinin programı şöyledir.³⁰⁵

a. Erkek Rüşdiye Programı:

Mebâdî-i ulûm-i dîniye, lisân-ı Osmânî kavâidi, imlâ ve inşâ, kavâid-i Arabiye ve Farişiye (tertîb-i cedîd üzere), tersîm-i hutût, mebâdî-i hendese, defter tutma usulü, târîh-i umûmî, târîh-i Osmânî, coğrafya, jimnastik, mahallî dil (okulun bulunduğu yerdeki halkın çoğunluğunun dili), Fransızca (ticaret merkezlerinde bulunan okullarda dördüncü yılda başarılı öğrencilerden isteklilere). Nizamnâme gayri müslimler için açılacak rüşdiyelerin programını da belirlemiştir. Buna göre gayri müslim milletlerin mezheple ilgili dersleri bağlı oldukları ruhanî otorite tarafından tayin edilecek öğretmenlerce yürütülecek ve söz konusu dersler bu milletlerin kendi dillerinde verilecekti.

b. Kız Rüşdiye Programı:

Mebâdî-i ulûm-ı dîniye, lisân-ı Osmânî kavâidi, imlâ ve inşâ, mebâdî-i kavâid-i Arabiye ve Farişiye, muhtasar tarih ve coğrafya, müntehabât-ı edebiye, hesap ve defter tutma usulü, resim (nakışa yardımcı olacak kadar), ameliyât-ı hıyâtiye, tedbîr-i menzil, mûsiki (mecburi değil). Erkek rüşdiyelerinde olduğu gibi kız gayri müslim rüşdiyelerinde dinî dersler bağlı olunan dine göre ilgili dinî otorite tarafından tayin edilen öğretmenler tarafından verilecek, aynı zamanda Mebâdî-i kavâid-i Arabiye ve Farişiye yerine kendi dilleri öğretilecektir. Nizamnâme kız rüşdiyelerinin öğretmenlerinin kadın olmasıyla ilgili kuralı hüküm altına almış, bununla birlikte yeterli sayıda kadın öğretmen yetiştirilinceye kadar yaşlı erkeklerin öğretmen olarak tayinine izin vermiştir.

³⁰⁵ Öztürk, s. 302.

Tablo 26: 1898 yılına ait İbtidai ve Rüşdiye sınıflarından oluşan ve tahsil müddeti altı sene olan kız rüşdiyelerine mahsus ders programı.³⁰⁶

| Dersler | 1.Sınıf | 2.Sınıf | 3.Sınıf | 4.Sınıf | 5.Sınıf | 6.Sınıf |
|---------------------------------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| Elifba ve Şifahi Malumat | 18/ | - | - | - | - | - |
| Kur'an-ı Kerîm Maa Tecvid | 4 | 6 | 5 | 3 | 2 | 1 |
| Ulûm-ı Diniye | - | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kıraat | 4 | 4 | 4 | 2 | 1 | 1 |
| İmla | 4 | 4 | 3 | 2 | 1 | 1 |
| Kitabet | - | - | - | - | 1 | 1 |
| Kavaidi Lisanı Osmani | - | - | 2 | 2 | 1 | 2 |
| Arabi | - | - | - | - | 2 | 2 |
| Farisi | - | - | - | - | 1 | 1 |
| Hüsnu Hat | - | 2 | 2 | 1 | 1 | 1 |
| Dürûs-ı Eşya ve Malumat-ı Nafia | 2 | 2 | 2 | 1 | 1 | 1 |
| İdare-i Beytiye | - | - | - | 2 | 2 | 2 |
| Ahlak | - | - | - | 1 | 1 | 2 |
| Hıfzıssihha | - | - | - | - | 1 | 1 |
| Hesap | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | 1 |
| Coğrafya | - | - | - | 2 | 2 | 2 |
| Tarih | - | - | - | 2 | 2 | 1 |
| El Hünnerleri | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Yekûn | 18 | 24 | 24 | 24 | 24 | 24 |

1317 ve 1321 tarihli maarif salnamelerinde de bu programın aynen devam ettiği görülmektedir.³⁰⁷

³⁰⁶ *Maarif Salnamesi*, 1316: 393.

³⁰⁷ Bkz. *Maarif Salnamesi*, 1321: 164.

Tablo 27: 1316 Maarif Salnamesine göre 1898 yılına ait Umum Mekatib-i Rüşdiyede okunacak haftalık ders programı.³⁰⁸

| Dersler | 1.Sınıf | 2.Sınıf | 3.Sınıf |
|-------------------------------------|-----------|-----------|-----------|
| Maa Tecvid Kur'an-ı Kerîm ve Ulûm-ı | 3 | 2 | 2 |
| Türkçe | 7 | 6 | 4 |
| Arabi | 1 | 2 | 2 |
| Farisi | - | 1 | 2 |
| Fransızca | - | - | 3 |
| Hesap | 2 | 2 | 2 |
| Hendese | - | - | 1 |
| Coğrafya | 2 | 2 | 2 |
| Tarih | - | 2 | 2 |
| Malumatı Nafia | 1 | 1 | 1 |
| Hüsnü Hat | 1 | 1 | 1 |
| Resim | 1 | 1 | 1 |
| Yekûn | 18 | 20 | 23 |

1882'den sonra rüşdiye programları değiştirilerek din derslerine daha fazla ağırlık verilmiş ve itirazlara rağmen Fransızca dersi programdan çıkarılmamıştır. 1883-1884 (1301) ders yılında, Şam rüşdiyesinin ders programı bu değişikliğe göre hazırlanmış ve uygulanmıştır. Buna göre okutulan dersler şöyledir.³⁰⁹

Tablo 28: 1883-1884'de Şam rüşdiyesinin ders programı:

| 1. yıl | 2. yıl | 3. yıl | 4. yıl |
|---------------------------|----------------|-------------------------|----------------|
| Risale-i erbaa | Gülîstan | Arapça (Bina, Maksûd) | Sarf-ı Arabî |
| Gülîstan | Teshil-i Hesap | Kavâid-i Farisî | Talim-i Farisî |
| Cebir | Coğrafya | Muhtasar hesap | Âmâlî erbaa |
| Coğrafya | İmlâ ve İnşa | Avrupa Coğrafyası | İmlâ |
| Tefazul-i Hendese | Hattı Rik'a | Tercüme, İnşa ve Kıraat | İlmi hâl |
| Usûl-i defteri | Fransızca | Hattı Rik'a ve Sülûs | Ahlâk |
| Kavâid-i Osmâniye ve inşa | | | Hattı Sülûs |
| Fransızca | | | |
| Târih-i Osmani | | | |
| Hattı Rik'a | | | |

³⁰⁸ *Maarif Salnamesi*, 1316: 358.

³⁰⁹ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1301: 113; Kodaman, s. 111.

Bu program, ikiden fazla öğretmene sahip vilâyet ve bazı sancak merkezlerinde bulunan büyük rüşdiyelerde 1892 yılına kadar uygulanmıştır. Bir veya iki öğretmeni olan rüşdiyelerde ise daha ziyâde din dersleri, Arapça, dört işlem, yazı, Farsça, imlâ ve inşâ, ilm-i hâl, ahlâk ve tarih dersleri okutuluyordu. Nitekim rüşdiyelerde ders sayısının fazla olduğu ve mevcut öğretim kadrosuyla bunun yürütülemediği ifade edilmiştir. Bunun üzerine 1892'de ders programları yeniden ele alınmış ve programlarda birtakım değişiklikler yapılmıştır.³¹⁰

Rüşdiye mekteplerinde okutulan derslerle, idadilerin rüşdiye sınıflarında okutulan dersler aynı hale getirilerek programlarda birlik sağlanmıştır. Yalnız, programda ayrıca Fransızca dersi olmayıp onun yerine fazladan malumât-ı zirâiye ve sıhhiye dersleri konmuştur.³¹¹

Bu yeni programın en dikkat çekici yanı Türkçenin ders saati artırılmış ve Arapça ders saati bakımında ikinci sıraya düşmüştür. Bu program, çok küçük değişikliklerle, devrin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır. 1903 yılında ahlâk dersi, Kur'an ve ulûm-ı diniye ile birlikte tek ders olarak verilmişse de, 1904'te toplanan Maârif Komisyonu bunun ayrı bir ders olarak verilmesini kararlaştırmış ve bu durum 1909'a kadar devam etmiştir.³¹²

3.3.3. İdâdîler

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde açılması öngörülen idâdîlerin, Eylül 1873'te hazırlanan müfredat programına göre ilk idâdîlerde okutulan başlıca dersler şunlardır:³¹³

Kavâidi Osmâniyye, Arabî, Fârisî, kıraat ve kitâbet-i Türkî, târîh-i umûmî-i Osmânî, mükemmel hesap, cebr-i âlî, coğrafya-yı umûmî-i Osmânî, jimnastik, mükemmel hendese, müsellesât-ı müsteviyye, resim, Fransızca, Almanca, İngilizce.

1869 Nizamnâmesinin idâdî programlarında gösterilen Mantık, İlm-i Mevâlid, İlm-i Servet, Hikmet-i Tabiiyye ve Kimya derslerinin çıkarılıp yerlerine Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Jimnastik ve Müsellesat (Trigonometri) derslerinin konduğunu görüyoruz.³¹⁴

³¹⁰ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1301: 113; Kodaman, s. 112; Faik Reşit Unat, s. 44.

³¹¹ *Bursa vilâyeti salnamesi*, 1325: 331.

³¹² Kodaman, s. 113.

³¹³ Öztürk, "İdâdî", *DİA*, c.21. s.465.

³¹⁴ Kodaman, s. 117.

Tablo 29: 1898 yılına ait Umum Mekatibi Rüşdiye ve İdadiyede okunacak haftalık ders programı.³¹⁵

| Dersler | 1.Sınıf | 2.Sınıf | 3.Sınıf | 4.Sınıf | 5.Sınıf | 6.Sınıf | 7.Sınıf |
|--|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-i Diniye | 3 | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | 2 |
| Türkçe | 7 | 6 | 4 | 3 | 2 | - | - |
| Edebiyat ve Ahlak | - | - | - | - | - | 2 | 1 |
| Kitabeti Resmiye | - | - | - | - | - | 1 | 1 |
| Arabi | 1 | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | 1 |
| Farisi | - | 1 | 2 | 1 | - | - | - |
| Fransızca | - | - | 3 | 3 | 4 | 4 | 5 |
| Kavanin | - | - | - | - | - | 2 | 2 |
| Hesap | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | - | - |
| Usûl-i Defteri | - | - | - | 1 | 1 | - | - |
| Cebir | - | - | - | - | 2 | 2 | - |
| Hendese | - | - | 1 | 2 | 2 | 2 | - |
| Müsellesat | - | - | - | - | - | - | 1 |
| Kozmografya | - | - | - | - | - | - | 1 |
| Makine | - | - | - | - | - | - | 1 |
| Hikmeti Tabiiye ve Kimya | - | - | - | - | - | 2 | 3 |
| Mevâlid | - | - | - | - | - | 2 | 2 |
| Coğrafya | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Tarih | - | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | 1 |
| İlmi Servet | - | - | - | - | - | - | 2 |
| Malumatı Nafia ve Hıfzıssihha | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | - | - |
| Hüsnü Hat | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | - | - |
| Resim | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | - | - |
| Yekûn | 18 | 20 | 23 | 23 | 23 | 23 | 24 |
| Elsine* | - | - | - | 2 | 2 | 2 | 1 |

İdadilerin programları sık sık değişikliğe uğramıştır.³¹⁶ 1899 yılına ait Umum Mekatib-i Rüşdiye ve İdadiyede okunacak haftalık ders Programı, 1317 Maarif Salnamesinde bazı değişikliklerle birlikte aşağıdaki gibi uygulanmıştır.³¹⁷

³¹⁵ *Maarif Salnamesi*, 1316, s. 191.

³¹⁶ Akyüz, s. 256.

³¹⁷ *Maarif Salnamesi*, 1317: 230.

* Elsine dersinden maksat bazı idadi mekteplerinde icabına göre okutulan Rumca, Ermenice ve Bulgarcadır.

Tablo 30: 1899 yılına ait Umum Mekatibi Rüşdiye ve İdadiyede okunacak haftalık ders programı:

| Dersler | 1.Sınıf | 2.Sınıf | 3.Sınıf | 4.Sınıf | 5.Sınıf | 6.Sınıf | 7.Sınıf |
|--|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| Maa Tecvid Kur'an-ı Kerîm ve Ulûm-i Diniye | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 |
| Türkçe | 6 | 5 | 3 | 2 | 1 | - | - |
| Ahlak | 1 | 1 | - | 1 | 1 | 1 | - |
| Kitabeti Resmîye ve Edebiyat | - | - | - | - | - | 2 | 2 |
| Arabi | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | 1 |
| Farisi | - | 2 | 2 | 2 | 1 | - | - |
| Fransızca | - | - | 3 | 3 | 4 | 4 | 4 |
| Hûlasa-i Kavanin | - | - | - | - | - | 1 | - |
| Hesap | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | - | - |
| Usûl-i Defteri | - | - | - | - | 1 | - | - |
| Cebir ve Müsellesat | - | - | - | - | 2 | 2 | - |
| Hendese | - | - | 1 | 1 | 2 | 1 | - |
| Kozmografya | - | - | - | - | - | - | 1 |
| Mekanik, Fizik ve Kimya | - | - | - | - | - | 3 | 3 |
| Mevâlid | - | - | - | - | - | - | 4 |
| Coğrafya | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Tarih | - | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | 1 |
| İlmi Servet | - | - | - | - | - | 1 | 1 |
| İlmi Eşya | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | - | - |
| Hıfzıssihha | - | - | 1 | 1 | - | - | 1 |
| Hüsnü Hat | 2 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Resim | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | - |
| Yekûn | 20 | 22 | 24 | 24 | 25 | 24 | 23 |
| Elsine | - | - | - | 2 | 2 | 2 | 1 |

1319 tarihli maarif salnamesinde yedinci sınıfta Fransızca dersi beş saat olarak verilmiştir. Diğer derslerde herhangi bir değişiklik olmadan aynen devam etmiştir.

İstanbul'da 1880 tarihinde idadi seviyesinde bir kız okulunun açıldığı bilinmektedir. Bu okulun programında, genel kültür dersleri, Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, musiki, el ve ev işleri gibi dersler yer almaktadır.³¹⁸

İdâdîler, taşrada açılmaya başladıktan sonra, ders programları da yeniden ele alınmıştır. Fen derslerine, ilk idâdîler için hazırlanan programlardan daha geniş yer verilmiş, ilm-i kelâm ve muhtasar ilm-i siyer-i Muhammediye gibi derslerin ilâvesiyle de dinî bilgilere daha fazla ağırlık verilmiştir.³¹⁹

1893'te yayınlanan "Vilayet-i Şahane ile liva merkezlerinde bulunan leyli ve nehari Mekatib-i İdâdîyenin Maarif Nezareti Celilesince tadilen kaleme alınan ders programları sureti" idadilerin programında değişiklik yapmıştır. Buna göre idadiler "vilayet idadisi" ve "liva idadisi" olarak ikiye ayrılmıştır. Birincilerin rüşdiye sınıfları ile 7 yıl, ikincilerin ise 5 yıl olması benimsenmiştir.³²⁰

Tablo 31: Beş yıllık sancak nehârî (gündüzlü) idadilerin ders programı.³²¹

| Dersler | I. yıl | II yıl | III. yıl | IV. yıl | V. yıl |
|-------------------|--------|--------|----------|---------|--------|
| Ulûm-ı diniye | 3 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Arapça | 3 | 3 | 3 | 2 | 2 |
| Farsça | — | 2 | 2 | 2 | — |
| Türkçe | 6 | 5 | 3 | 2 | 2 |
| Fransızca | — | — | 4 | 5 | 5 |
| Hesap | 2 | 2 | 2 | 3 | — |
| Hendese | — | — | 2 | 2 | 3 |
| Coğrafya | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Tarih | — | 2 | 3 | 2 | 2 |
| Usûl-i defter | — | — | — | — | 2 |
| Malûmat-ı fenniye | — | — | — | — | 3 |
| Hüsni hat | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Resim | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Yekûn | 18 | 20 | 25 | 24 | 25 |

³¹⁸ Unat, s. 46.

³¹⁹ Kodaman, s. 129-130.

³²⁰ Sakaoğlu, s. 110.

³²¹ Kodaman, s. 132; *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1312: 234.

Tablo 32: Yedi yıllık leyf (yatılı) idadilerin haftalık ders programı:

| Dersler | 1. yıl | 2. yıl | 3. yıl | 4. yıl | 5. yıl | 6. yıl | 7. yıl |
|---------------------------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| Ulûm-ı diniye | 3 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Arapça | | | 3 | 3 | 3 | 3 | 2 |
| Farsça | — | 2 | 2 | 2 | — | — | — |
| Türkçe | 6 | 5 | 3 | 2 | 2 | — | — |
| Fransızca | — | — | 4 | 5 | 5 | 5 | 3 |
| Hesap | 2 | 2 | 2 | 3 | — | 2 | 2 |
| Hendese | — | — | 2 | 2 | 3 | 2 | 1 |
| Cebir | — | — | — | — | — | 2 | 1 |
| Müsellesat | — | — | — | — | — | — | 1 |
| Kozmografya | — | — | — | — | — | — | 2 |
| Makina | — | — | — | — | — | — | 2 |
| Coğrafya | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | — |
| Tarih | — | 2 | 3 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Usûl-i defteri | — | — | — | — | 2 | 2 | 2 |
| Malûmat-ı fenniye | — | — | — | — | 3 | — | — |
| Hikmet-i tabiyye ve Kimya | — | — | — | — | — | 2 | 2 |
| Mevâlid ve hıfzıssihha | — | — | — | — | — | — | 3 |
| Kavânin | — | — | — | — | — | 2 | 2 |
| Edebiyat ve ahlâk | — | — | — | — | — | 2 | 2 |
| Hüsni hat | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | — |
| Resim | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Yekûn | 15 | 17 | 25 | 25 | 26 | 29 | 30 |

1896'dan sonra ders programlarına ahlâk ve fıkıh ilâve edildiği gibi bazı derslerin de müfredatı değiştirilmiştir. 1902 yılında vilayet merkezlerindeki yatılı idâdîler için temel dersler birlikte okutulmak ve öğrenim süresi ziraat için altıya indirilmek, diğerleri için sekize çıkarılmak suretiyle bir kısmına ziraat, bir kısmına sanayi ve ticaret şubeleri açmak, bir kısmına da her iki şubeyi birden açarak bu okullar çok programlı haline getirilmişlerdir.³²²

Bu planlamalar arzu edilen neticeyi vermemiş ve 1906 yılında ziraat şubeleri kaldırılmıştır. Bu arada idadi kitaplarına ziraat, ticaret ve sanatla ilgili konular ilave edilmiş ve okulların öğrenim müddeti tekrar 5 ve 7 yıl olarak değiştirilmiştir.

³²² Unat, s. 46.

II. Abdülhamid'in emriyle bütün okullarda din ve ahlâk derslerinin saatleri arttırılmıştır. Nitekim 1325 (1907) tarihli Bursa vilâyet salnamesinde gösterilen idadi ders programları bu husûsu teyid etmektedir. II. Abdülhamid devrinin son uygulaması olan bu program şöyledir:³²³

Rüşdiye kısmı dersleri (1. 2. 3. sınıflar):

Kur'an ve Ulûm-ı diniye, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Farsî, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsni hat, Resim.

Nehârî idâdî kısmı dersleri (4. 5. sınıflar):

Kur'an-ı Kerîm ve Ulûm-ı diniye, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Farsça, Fransızca, Resim, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Kitâbet, Ziraat, Hüsni hat,

Leylî idâdî kısmı dersleri (6. 7. sınıflar):

Ulûm-ı diniye, Ahlâk, Edebiyat, Kitâbet-i resmiye, Arapça, Fransızca, Kavânin, Usûl-ü defter, Cebir, Müsellesat, Hendese, Kozmografya, Mihanik, Fizik, Kimya, Mevâlid, Hıfzıssihha, Coğrafya, Tarih, İlm-i servet, Hüsni hat, Resim.

II. Abdülhamid döneminde idâdîlerde uygulanan ders programları, fen dersleri yönünden 1869 Nizamnâmesinde gösterilen programdan daha ileri seviyededir. 1892'de kabul edilen program, yürürlükten kalkıncaya kadar idâdîlerde din, kültür ve fen derslerine aynı ağırlığın verildiğini görüyoruz. Daha sonraki tarihlerde İmparatorlukta meydana gelen bir takım iç ve dış olayların etkisiyle, idâdîlerde okutulan kültür derslerinin konuları daraltılmış fakat fen ve günlük hayatta lâzım olacak derslere daha fazla önem verilmiştir. 1904'ten sonra da ahlâk dersinin tekrar programlarda yer aldığını görüyoruz.³²⁴

3.3.4. Sultanîler

Mekteb-i Sultani için hazırlanan 1868 tarihli nizamnameye göre, öğretim dili Fransızca olarak kabul edilmiş ve şu derslerin okutulması kararlaştırılmıştır.³²⁵

Mektepte Türkçe, Fransız dili ve edebiyatı, ahlâk ve âdâb, Latince, Grekçe, Osmanlı tarihi, genel tarih, Osmanlı coğrafyası, genel coğrafya, matematik, kozmografya, mekanik, fizik, kimya, tabiat bilgisi, hukuk, mülkî idare, hitâbet ve edebiyat, hat ve resim, muhasebe, defter tutma gibi dersler okutulacaktı. Rumca ve

³²³ *Bursa Vilayet Salnamesi*, 1325: 330; Kodaman, s. 132; Unat, s. 46.

³²⁴ Kodaman, s. 133.

³²⁵ Şişman, s. 324.

Ermenice genel dersler kapsamına alınmayacak, ancak aileler istediği takdirde bu diller de okutulacaktı.

Üç yıllık ilk kısımda küçük çocuklara lisan-ı Türkî, Fransızcanın başlangıcı, Müslüman çocuklar için ilm-i hal ve eczayı şerife gibi dersler veriliyordu. Altı yıllık Sultaniye kısmında ulûm ve fûnun dersleri okutulduğu gibi, Türkçe, Arabî, Farsî, Fransızca her talebeye mecburi idi. Diğer diller ise ihtiyarî olarak okutuluyordu. Dâhilî (yatılı) ve nısfî dâhilî talebeler jimnastik dersini almak zorunda idiler. Müzik dersi için böyle bir mecburiyet söz konusu olmadığından, ancak isteyenler parasıyla piyano ve keman dersleri alabiliyorlardı.³²⁶

Ali Suâvi Mekteb-i Sultânî'nin ders müfredatında köklü değişiklikler yaptı. Arapça, Farsça, akaid, Arap edebiyatı ve Türkçe'yi ön plana çıkardı. Buna karşılık Sava Paşa zamanında okutulan esâtîr-i evvelîn (mitoloji), Yunan ve Roma tarihleri, ilm-i âsâr-ı atîka gibi derslerle İngilizce, Rusça, Ermenice ve Bulgarca gibi seçmeli dersleri kaldırdı. Sava Paşa'nın müfredattan çıkardığı akaid derslerini mecburî hale getirerek müslüman öğrencilerin, pek çoğu ateist ve misyoner olan Fransız hocalardan etkilenmesini önlemeye çalıştı. Böylece Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinin kozmopolit yapısını Türkleştirmeye ve müslümanlaştırmaya, içinde fen ilimlerinin de okutulduğu İslâmî temeller üzerine oturmuş modern bir medrese haline getirmeye gayret etti.³²⁷

Tablo 33: 1900 yılına ait Mekteb-i Sultanî Türkçe ders programı:³²⁸

33.1. Sınıf-ı İbtidai

| 1.yıl | 2.yıl | 3.yıl |
|---|----------------|--|
| Kıraat ve yazı | Kıraat ve imlâ | Kıraat ve imlâ ve ezber |
| Ulûm-ı diniye (müslüman talebeler için) | Hatt-ı rik'a | Muhtasar sarf-ı Türkî (Türkçe grameri) |
| Hatt-ı rik'a | Ulûm-ı diniye | Hatt-ı rik'a |
| | | Ulûm-ı diniye |

³²⁶ Kodaman, s. 141-142; *Maarif Salnamesi*, 1321: 115.

³²⁷ Şişman, 325-326.

³²⁸ *Maarif Salnamesi*, 1318: 119-124.

33.2. Sınıf-ı Taliye

| 1.yıl | 2.yıl | 3.yıl |
|--------------------------------|-------------------------|-------------------|
| Kavaid-i Lisan-ı Osmanî | Kavaid-i Lisan-ı Osmanî | Kavaid-i Osmanîye |
| Arabi | Arabi | Kitabet |
| Kıraat-ı Türkiye Ezber ve İmla | Kıraat ve İmla | Arabi |
| Hüsnü Hat | Farisi | Farisi |
| Ulûm-ı Diniye | Hüsnü Hat | Hüsnü Hat |
| | Ulûm-ı Diniye | Ulûm-ı Diniye |

33.3. Sınıf-ı Âliye

| 4.yıl | 5.yıl | 6.yıl |
|---------------|------------------------------|------------------------------|
| Kitabet | Kitabet-i Resmîye ve Belagat | Kitabet-i Resmîye ve Belagat |
| Arabi | Arabi | Arabi |
| Farisi | Farisi | Farisi |
| Tarihi Osmanî | Tarihi Osmanî | Tarihi Osmanî |
| İlmi Ahlak | Ahlak ve Mantık | Tercüme |
| Hüsnü Hat | Tercüme | Hüsnü Hat |
| Ulûm-ı Diniye | Hüsnü Hat | Fıkhı Şerif |
| | Fıkhı Şerif | |

Tablo 34: 1900 yılına ait Mekteb-i Sultanî Fransızca ders programı.³²⁹

34.1. Sınıf-ı İbtidai

| 1.yıl | 2.yıl | 3.yıl |
|-----------------------------------|---------------------|---------------------|
| Fransızca Kıraat ve yazı ve ezber | Fransızca | Fransızca |
| Hesap | Hesap | Hesap |
| | Fransızca Hüsnü Hat | Fransızca Hüsnü Hat |
| | | |

³²⁹ *Maarif Salnamesi*, 1318: 124-132.

34.2 Sınıf-ı Taliye

| 1.yıl | 2.yıl | 3.yıl |
|---------------------|---------------------|-----------------|
| Fransızca | Fransızca | Fransızca |
| Hesap | Hesap | Ulûm-i Riyaziye |
| Coğrafya | Tarih | Tarih |
| Dürûs-ı Eşya | Coğrafya | Coğrafya |
| Fransızca Hüsni Hat | Dürûs-ı Eşya | Dürûs-ı Eşya |
| Resim | Fransızca Hüsni Hat | |
| | Resim | |

34.3. Sınıf-ı Âliye

| 4.yıl | 5.yıl | 6.yıl |
|---------------------|---------------------|---------------------|
| Fransızca | Fransızca | Fransızca |
| Ulûm-i Riyaziye | Ulûm-i Riyaziye | Hikmet-i nazariye |
| Cebir | Hendese | Ulûm-i Riyaziye |
| Hendese | Fizik ve Kimya | Fizik ve Kimya |
| Fizik ve Kimya | İlmi Mevâlid | İlmi Mevâlid |
| Tarih | Tarih-i Umumi | Tarih-i Umumi |
| Coğrafya | Coğrafya | Coğrafya |
| Usul-i Defteri | Usul-i Defteri | Hıfzıssihha |
| Resim | Resim | Resim |
| Tersimat-ı Riyaziye | Tersimat-ı Riyaziye | Tersimat-ı Riyaziye |

1908 yılında okul müdürü olan Tevfik Fikret'in yaptığı yenilikle, ilk, orta ve lise için 3er yıllık programlar hazırlanmıştır. Bu programda Arapça, Farsça, İtalyanca, Latince, Rumca, Ermenice ve Almanca dersleri isteğe bağlı olarak seçmeli statüsüne getirilirken, piyano ve keman dersleri de programa dâhil edilmiştir.³³⁰

³³⁰ Odabaşı, s. 56.

Tablo 35: Beyrut Mekteb-i Sultanîsi ders programı.³³¹

| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 |
|---|----------------------|-----------------------------|-------------------------------|------------------------|------------------|
| Sarf-ı Arabî ve Türkî | Sarf ve nahv-ı Arabî | Nahv-ı Arabî | Mantık | Maâni, Beyân, Bedi | Aruz ve Edebiyat |
| Fransızca | Türkçe | Mantık | Fransızca | Edebiyat | Hendese |
| Hesap | Farisî | Farisî | Cebir | Hendese | Kimya |
| Nahiv | Fransızca | Fransızca | Hukuk | İlm-i servet (ekonomi) | Fenn-i defteri |
| Hüsn-ü hat | Hesap | Hesap | Edebiyat-ı Türkiye ve tercüme | Tarih | Servet |
| Kur'an ve İlm-i hal (ihtiyacı olanlara) | Coğrafya | Coğrafya | Coğrafya | Tarih | Hukuk |
| | Hat | Hat | İngilizce | Kimya | Resim |
| | İngilizce | İngilizce (imlâ ve tercüme) | Hikmet-i tabiiyye | Hikmet-i tabiiyye | Mekanik |
| | | Tarih | Tarih | Hukuk | Fenni Ziraat |
| | | | Kimya | | |
| | | | Hat | | |
| | | | Resim | | |

³³¹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1301: 133-135.

SONUÇ

Osmanlı devletinde eğitimle ilgili islahat ve yenilik teşebbüsleri aslında erken denebilecek bir dönemde başlamıştır. Ancak düşünce aşamasından uygulama safhasına geçmesi biraz zaman almıştır. Bunda vakıf temeline dayanan eğitim yapısının önemli bir payı vardır.

Vakıf sistemine dayanan sıbyan okulları ve medreselere dokunmadan yeni okullar açmak suretiyle eğitimin önündeki problemler aşılmaya çalışılmıştır. Neticede bir taraftan şeyhülislâma bağlı sıbyan okulları ve medreseler varlıklarını devam ettirmiş, diğer taraftan Maarif Nezaretine bağlı yeni usulde eğitim yapan iptidai mektepler, rüştiye, idadi ve nihayet sultani okulları açılarak batılı anlamda eğitim öğretim faaliyetleri yürütülmüştür.

Özellikle II. Mahmut'la başlayan batılı anlamda eğitim veren kurumların açılması düşüncesi Tanzimat'la birlikte yeni bir ivme kazanmıştır. Bu dönem Osmanlının bütün kurumlarında olduğu gibi maarif alanında da gerekli düzenlemelerin yapıldığı bir devreyi oluşturur. II. Abdülhamid dönemi ise daha ziyade Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerin tatbikat sahasına konulduğu bir devredir.

Eğitim toplumun geleceğini doğrudan etkileyen dinamik bir süreçtir. Geçmişten tevarüs edilen kültür ve medeniyetin gelecek kuşaklara taşınması ancak eğitimle mümkündür. Bu gerçeğin bilincinde olan II. Abdülhamid, halkın eğitimle rüşde erebileceğine, bunun için de eğitimin ülkenin en ücra köşelerine kadar götürülmesi gerektiğine inanmaktadır. Yaptığı ısrarlı eğitim yatırımlarının arkasında bu düşünce yatmaktadır.

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı tarihinin en çok konuşulan ve tartışılan ancak o oranda üzerinde çalışılmayan bir devresidir. Gerek merkez ve gerekse vilayet maarif teşkilatları modern anlamda bu dönemde teşekkül ettirilmiştir. Bu dönemde eğitim yatırımları İstanbul dışına çıkarılmış, vilayetlere hatta köylere kadar götürülmüştür. İlk defa bu dönemde aşiret okulları açılmış, öğretmen problemini çözmek için darülmualiminler tesis edilmiştir.

Yapılan eğitim planlamalarında, devrin önemli eğitimcilerine görev verilmiş olması öne çıkan hususlardan biridir. Usûl-i cedit hareketinde önemli payı olan ve yazdığı kitaplarla gerek öğretim yöntemleri ve gerekse programlar konusunda maarife ciddi katkı sağlayan Selim Sabit Efendi gibi isimler bu süreçte önemli görevler üstlenmişlerdir.

Müfredatlar bu dönemde sık değiştirilmiş ancak fen derslerine gereken ağırlık verilmiştir. Din ve ahlak dersleri önceki dönemlere oranla artırılmış, bununla beraber müfredatlarda hayata dönük dersler de yer almıştır.

Özel okulların ve azınlık okullarının sayısı bu dönemde ciddi artmış ve azınlık okullarının zararlı faaliyetlerinin etkisini kırmak için teftiş hizmetleri sıklaştırılmıştır.

Gerek ekonomik sıkıntıların, gerekse savaş ve iç çalkantıların olduğu bir dönemde eğitime gereken önemin verilmiş olması üzerinde durulması gereken bir noktadır. Bu dönemdeki okullaşma oranı cumhuriyet döneminde ancak 1950'li yıllarda yakalanabilmiştir. Mecburi ilköğretim bu dönemde anayasa metnine girmiştir.

II. Abdülhamid dönemi, öncesi ve sonrasıyla birlikte değerlendirildiği takdirde sağlıklı sonuçlar elde edilebilir. Bu dönemde, gerek ibtidai mekteplerin sayısının artması, gerekse orta öğretim düzeyinde rüşdiye, idadiye ve sultanilerin kurulmasıyla eğitimde ilköğretimden üniversiteye modern anlamda kademe anlayışının yerleştiği bir sistem kurulmuştur. Özellikle orta öğretimde kendinden önceki dönemlerle mukayese edilemeyecek bir gelişme ile bütün vilayet ve sancak merkezlerine idadiler yaptırılarak eğitim altyapısı ülkenin her tarafına götürülmüştür.

KAYNAKÇA

ADIVAR, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970.

AHUNBAY, A. Zeynep, "Mekteb", *DİA*, Ankara, 2004.

AKGÜNDÜZ, Murat, *Osmanlı Medreseleri, -XIX. Asır-*, 2. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2012.

AKYILDIZ, Ali, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", *DİA*, Ankara, 2003.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, 3. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1989.

AYHAN, Halis, "Batılılaşma", *DİA*, İstanbul, 1992.

BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976.

———, "Osmanlılarda Mektep", *DİA*, Ankara, 2004.

BERKER, Aziz, *Türkiye'de İlköğretim I (1839-1908)*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1945.

BOZKURT, Nebi, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003.

el-BUHARÎ, Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buharî*, h.1422.

CEVAD, Mahmud, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire, 1338.

ÇELEBÎ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Tercüme, Ali Yardım, İstanbul, Damla Yayınevi, 1983.

ÇELİKTAŞ, Hasan Sabri, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan Mekteplerinde Din Öğretimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

ÇOLAK, İsmail, *Milli Mücadelede Kalemli Ordu*, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2010.

DOĞAN, Recai, Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVII, S. I, 1997.

ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.

EZBERLİ, İhsan, Osmanlı Medreseleri ve Eğitim Metodları, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C.7, S. 70-71, Ankara 1968.

GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasaları*, Bursa, Ekin Kitabevi, 1999.

GÜMÜŞ, Nebi, *İslâm Tarihinin Problemleri Kolokyumu*, Şanlıurfa, Elif Matbaası, 2008.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çeviren, İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, Beyan yayınları, 2013.

—————, *İslâm Peygamberi*, çeviren, Salih Tuğ, Ankara, 2003.

HIZLI, Mefail, *Osmanlı Döneminde Bir İlköğretim Kurumu Olarak Sıbyan Mektepleri*, İslâm Tarihinin Problemleri Kolokyumu, Şanlıurfa, Elif Matbaası, 2008.

—————, *Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler*, Bursa, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. II, S. II, 1987.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003.

KARA, İsmail, Ali BİNİCİ, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

KAZICI, Ziya, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.

—————, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1991.

el-KAZVÎNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mace, *Sünen-i İbn Mace*, Tahkik, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 1952.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul, Eylül Yayınları, 2002.

el-KUŞEYRÎ, Müslim b. Haccac Ebu'l-Hasan en-Nişaburî, *Sahih-i Müslim*, Beyrut, ts.

KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülhamid II", *DİA*, İstanbul, 1988.

LANDAU, Jacob M., "Küttab", *DİA*, Ankara, 2003.

MAKDİSÎ, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası Ve Hıristiyan Batı*, Tercüme, Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012.

—————, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, Tercüme, Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007.

ODABAŞI, Harun, *Her Okuldan Adam Çıkmaz*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2013.

ÖNKAL, Ahmet, Nebi BOZKURT, "Cami", *DİA*, İstanbul, 1993.

ÖZTÜRK, Cemil, "İdâdî", *DİA*, İstanbul, 2000.

—————, "Rüşdiye", *DİA*, İstanbul, 2008.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

ŞENTÜRK, M. Hüdayi, "Dârülmaârif", *DİA*, İstanbul, 1993.

ŞİŞMAN, Adnan, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", *DİA*, İstanbul, 1996.

ŞULUL, Kasım, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2013.

—————, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber (a.s.) Devri Kronolojisi* (tahlil ve tenkit), ilaveli 3. Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011.

et-TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa b. Dahhak, *Sünen-i Tirmizî*, Beyrut, 1998.

TOPÇU, Nurettin, *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1997.

UNAT, Faik Reşit, *Türk Eğitim Sistemine Tarihî Bir Bakış*, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1964.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

YELKENCİ, Ömer Faruk, *Türk Modernleşmesinin Osmanlı Kökenleri: Sultan II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Konuları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

YILDIRIM, Suat, *Kur'an'ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, İstanbul, 1998.

SALNAMELER:

1. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye*: 1316, 1317, 1318, 1319, 1321.
2. *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Salnamesi*: 1293, 1326, 1327
3. *Vilayet Salnameleri*: Bursa, 1325; Suriye, 1301; Beyrut, 1310, 1311-1312

EKLER

II. Abdülhamid 1892’de bir aşiret mektebi açtırdı. Önce Arap aşiretlerden çocuklar, sonraki yıllarda ise Kürt ve Arnavut beylerinin çocukları bu 5 yıllık yatılı okulda saltanata bağlı kuşaklar olarak yetiştirilmek istenmiştir. Bu okulun 1900 yılına ait ders programı aşağıda verilmiştir:³³²

Tablo 36: 1900 yılına ait Aşiret Mektebi ders programı.³³³

| 1.yıl | 2.yıl | 3.yıl | 4.yıl | 5.yıl |
|------------------|------------------|---------------------|----------------------|------------------------------|
| Kur’an-ı Kerîm | Kur’an-ı Kerîm | Kur’an-ı Kerîm | Kur’an-ı Kerîm | Kur’an-ı Kerîm |
| Elifba | Tecvid | Tecvid | Tecvid | Tecvid |
| Ulûm-ı Diniye | Ulûm-ı Diniye | Ulûm-ı Diniye | Ulûm-ı Diniye | Ulûm-ı Diniye |
| İlmi Hal | Kıraat-ı Türkiye | Kıyas-ı Enbiya | Sarf-ı Arabi | Nahv-i Arabi |
| Kıraat-ı Türkiye | Lügat | Sarf-ı Türki | Nahv-i Türki | Farisi |
| İmla | İmla | Lügat | Farisi | Tarih-i Osmanî |
| Talim | Hesap | İmla | Tarih-i İslâm | Kavaid-i Osmanî |
| | Hüsnü Hat | Hüsnü Hat | Kitabet-i Türkiye | Kitabet-i Türkiye Maa Kıraat |
| | Talim | Hesap | Coğrafya | Mükâleme-i Türkiye |
| | | Coğrafya | Hesap | Coğrafya |
| | | Fransızca | Hüsnü Hat | Hesap |
| | | Fransızca Hüsnü Hat | Malumat-ı Mütenevvia | Hendese |
| | | Talim | Resim | Hüsnü Hat |
| | | | Fransızca | Hıfzıssihha |
| | | | Fransızca Hüsnü Hat | Malumat-ı Mütenevvia |
| | | | Talim | Usul-i Defteri |
| | | | | Fransızca |
| | | | | Fransızca Hüsnü Hat |
| | | | | Resim |
| | | | | Ayak Talimi |

³³² Sakaoğlu, s. 98.

³³³ *Maarif Salnamesi*, 1318: 194-196; *Maarif Salnamesi*, 1316: 296.

Tablo 37: 1898 yılına ait Kız Sanayi Mektepleri ders programı:³³⁴

| Dersler | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 |
|--------------------------------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| Elifba ve Şifahi Malumat | 18 | — | — | — | — | — | — |
| Kur'an-ı Kerîm Maa Tecvid | 6 | 4 | 4 | 4 | 2 | 1 | 1 |
| Ulûm-ı Diniye | — | 2 | 2 | 2 | 1 | 1 | 1 |
| Kıraat ve İmla | 8 | 6 | 6 | 6 | 2 | 1 | 1 |
| Kitabet | — | — | — | — | — | 1 | 1 |
| Kavâid | — | — | 2 | 3 | 2 | — | — |
| Arabi | — | — | — | — | — | 1 | 2 |
| Farisi | — | — | — | — | — | 1 | 1 |
| Hüsni Hat | — | 2 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Dürûs-i Eşya ve Malumatı Nafia | 2 | 2 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| İdare-i Beytiye | — | — | — | — | 2 | 2 | 2 |
| Ahlak | — | — | — | — | 1 | 1 | 1 |
| Hıfzıssihha | — | — | — | — | — | 1 | 1 |
| Hesap | 2 | 2 | 2 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Coğrafya | — | — | — | — | 2 | 2 | 2 |
| Tarih | — | — | — | — | 2 | 2 | 1 |
| Resim ve Hendese | — | — | — | — | 1 | 1 | 1 |
| El Hüneleri | 6 | 12 | 12 | 12 | 12 | 12 | 12 |
| Yekûn | 24 | 30 | 30 | 30 | 30 | 30 | 30 |

1321 tarihli maarif salnamesinde yedinci sınıfta hıfzıssihha dersi programda 2 saat olarak verilmiş ve diğerleri herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.³³⁵

³³⁴ *Maarif Salnamesi*, 1316: 435.

³³⁵ Bkz. *Maarif Salnamesi*, 1321: 165.

KRONOLOJİ

Çalışmamızın bu bölümünde Osmanlı Dönemi ilk ve ortaöğretim kurumlarıyla ilgili bir zaman çizelgesi oluşturulmuştur.

- 1331 İlk Osmanlı medresesinin İznik'te Orhan Gazi tarafından kurulması
- 1463 İstanbul'da Fatih Külliyesi'nin inşasına başlandı ve 1471' de tamamlandı.
- 1550 Süleymaniye Külliyesi'nin inşası
- 1824 Sultan II. Mahmud'un Talim-i sıbyan adı ile ilköğretimin zorunlu olduğuna dair ferman yayınlaması
- 1826 Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması.
- 1838 Meclis-i Umûr-i Nafia'nın kurulması.
- 1838 Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye'nin kurulması .
- 1838 Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin kurulması.
- 1839 Mekteb-i Maarif-i Adli'nin açılması.
- 1839 Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin açılması.
- 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı (3 Kasım).
- 1845 Rüşdiyelerin Darülfünun'a öğrenci yetiştiren orta dereceli mektepler olarak kabul edilmesi.
- 1845 Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın (Geçici Maarif Meclisi) kurulması.
- 1846 Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulması.
- 1847 Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulması.
- 1848 Darümuallimin-i Rüşdi'nin açılması.
- 1850 Darü'l-Maarif'in öğrenime başlaması
- 1851 Maarifte birlik ve bütünlüğü sağlamak için Encümen-i Daniş'in kurulması
- 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı (18 Şubat).
- 1857 Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması
- 1858 Kız rüşdiye mekteplerinin açılması.
- 1864 Mekatib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu'nun kurulması.
- 1864 Meclis-i Kebir-i Maarifin kurulması.
- 1868 Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray) açılması.
- 1868 Darü'l-Muallimin-i Sıbyan'nın açılması
- 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesinin yayınlanması.

- 1870 Darülmuallimat'ın açılması.
- 1872 İlk İptidai okulunun açılması.
- 1874 İlk Mülki idadının açılması.
- 1876 II. Abdülhamid'in tahta çıkışı
- 1876 Kanun-i Esasi'nin yayınlanması ve ilköğretim mecburiyetinin Anayasa metnine girmesi.
- 1879 Maarif merkez teşkilatının yeniden düzenlenerek Mekatib-i Sıbyaniye ve Mekatib-i Rüşdiye dairelerinin kurulması.
- 1880 İstanbul'da bir kız idadisinin açılması.
- 1882 Mekatib-i İbtidaiyye Dairesinin kurulması.
- 1892 Aşiret mektebinin açılması.
- 1909 II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi (27 Nisan).